

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ९. जून, सन १८८६. अंक ६

प्रकाशक (एडिटर)

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए.
व
काशिनाथ नारायण साने, बी. ए.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें हीं आमचे आफिसांत विक्रीस तयार आहेत. खालीं लिहिल्या प्रमाणें रोख पैसा पाठविला असतां पाठविण्यांत येतील.

काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक.

	पुस्तकाचें नांव.	ऐन किंमत रु०	टपाल खर्च
१	पेशव्यांची बखर—	१८४	८२.
२	श्री० भाऊ साहेबांची बखर	१	८१८६
३	मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	२	८२॥
४	श्री० शिवछत्रपतींचें चरित्र	१	८१॥
५	बामनी प्रकरणें ४५	२	८२॥
६	श्री० छत्रपती संभाजी महाराज व राजाराम महाराज यांचीं चरित्रें	८१५	८१.
७	साष्टीची बखर*	८४	८८६
८	ब्रह्मेंद्रस्वामींची बखर*	८५	८१
९	श्री० थोरले शाहूमहाराज यांचें चरित्र	१	८१
१०	श्री० पंत प्रधान यांची शकावली*	८६	८८६
११	मोरोपंतकविकृत प्रकरणें भाग १ ला	२	८२८६
१२	अनेककविकृत प्रकरणें भाग १ ला	२	८२८६
१३	श्री० धाकटे रामराजे व धाकटे शाहूमहाराज यांचीं चरित्रें	१	
१४	पाणिपतची बखर	८८	
१५	खर्ड्याच्या स्वारीची बखर	८४	
१६	नागपूरकरभोंसल्यांची बखर	१८१२	
	विठ्ठलकविकृत बिल्हणचरित्र*	८२	
	विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांची बखर *	८२	
	राजव्यवहारकोश	८३	
६	कालेयकुतूहलम्*	८५	
७	श्री शिवकाव्यस्य पूर्वार्द्धम्	१८८	
८	पंत विठ्ठलविरचितं-सुश्लोक लाघवम्	१८५	
९	युवराजकविकृत रामकाव्यम्	१	
	पुष्पबाण विलास	८१८६	
	अमरुशतक	८६	

ज्यांच्या नांवावर * अशी फुली केली आहे तीं प्रकरणें सुटीं लेलीं नाहींत. बांधून पाहिजे असल्यास त्याबद्दल खर्च ८१ निरा

अनुक्रमणिका

विषयक्रम.

बखरी.

अनुक्रमणिका

स्वारीचा कूच होऊन जेजोरीस आले. देवदर्शन होऊन पुण्यानजीक यान- घडीचे आलीकडे पांच कोस हडपसरावर फौजेचा मुक्काम झाला. कंपू दोन कोश पुढे वाढवून राहिले. श्रीमंतांपाशीं वकील पाराशर दादाजी व गोपाळराव गानू खासगीवाले होते. पेशजी जामपूर मोराण्याचे मुक्कामीं स्वारी असतां श्रीमंतांकडील वकील बोलण्यास आले होते. त्यांत हांसल, तुम्ही सरकार पदरचे सरदार, व तुमचे वडिलांवाडिलीं दौलतीस जपणें कसें हें माहीत असतां तुम्ही लाखों फौजा घेऊन स्वदेश खानदेशांत श्रीमंतांचे महालांपासून लाखों रुपये घेऊन लुटीत जाळीत [आलां] यांतील अर्थ काय ? तुमचा मनोधर्म समजला पाहिजे. या पूर्वीं सवाई मल्हारराव मारले गेल्यावर यशवंतराव नागपुराकडे गेले. विठोजी होळकर पंढरपुराकडे गेले त्यांनीं कांहीं जमियत करून दंगा आरंभिला. तों पुण्यास कारभारी बाळोजी कुंजीर होते त्यांनीं फौज पाठवून विठोजी होळकर याजला हस्तगत करून पुणें मुक्कामीं आणून हत्तीचे पायीं मारून टाकि- लें. हा द्वेष महाराजांचे मनांत. मग जामपूर मोराण्याचे मुक्कामीं सदहू अन्वयें प्रश्न केल्यावर यांनीं उत्तर केलें कीं, " श्रीमंत आमचे धणी, इष्ट आराध्य. आम्ही सेवक लोक. चाकरी झाली न झाली हें कैलासवासी वडिलांस ठाऊक. व श्रीमंतांचे ध्यानांत. परंतु आमचे ऐकिण्यांत कैलासवासी खंडेराव होळकर व मालराव व सवाई मल्हारराव होळकर आम्हां पावेतों कसकशा अनौंवळ्या श्रीमंतांच्या राज्यांत केल्या कीं, ज्यांत लाखों रुपये नुकसान व स्वाधिन होण्यास फौज खर्ची लाखोंच लागले. परंतु हस्तगत केल्यावर अवघ्या गोष्टींचा बंदोबस्त करून हजारों रुपये सरबरा खर्ची देऊन जेथील तेथें पावतेच करीत आले. विठोजी होळकर यांजकडून स्वामींची अवज्ञा अथवा अनावळी तादृश केली नव्हती. तथापि वा- ळुंकाचे चोरीस बुक्यांचा मार. आपण धणी, पदरचे माणासस अमार्गांचे मार्गास लावावें यास्तव शिक्षा अन्याया सारखी क्रोध वश्य? आपले मनांत आलें. यश- ही आलें असतां आमचे भाऊ बराबरीचे शिंदे, विंचूरकर, नारो शंकर वैगेरे बरोबरीचे त्यांवरही प्रसंग पडले तेथें मल्हारजी होळकर, तुकोजी होळकर यांनीं अन्यायाचें माफक करून घेतलें. वाजता वारा लागूं दिला नाहीं. श्रीमंतही मान्य करीतच आले. आमचे प्रसंगीं आमचे भाऊ दालीबंदें लहान मोठे एकानें- ही रदबदली न करितां रंगांत रंग मिळविला व स्वामींनीं ही आदि पश्चात् विचार न पाहतां वाळकाचे चोरीवर प्राण घेतला. त्यास एक्या खेडयांत पाटील तरी गांवचा जमीनदार असतो, परंतु असामी पांच पंचवीस बिघ्याचा खेडू त्याजवर

६४. अनावळी=खोडी.

६५. वाळुक=कांकडी.

६६. दालीबंद=तरवारीचा कमरपट्टा ला- वलेले, तरवार बहादर.

मोरजुलूम जाहला असतां बे रो म होऊन गांव जाळीत असतो, त्याचेंही समाधान करून झाल्या गोष्टीचा बंदोबस्त होऊन जमिनीवर कायम करावा लागतो. तेव्हां आम्ही लहान मोठे आपले पायांपाशीं उभे राहणार, आमचे समाधान शांतवन खावंदांनीं व बराबरीचे भाऊ यांनीं काय केलें ?" असें बोलणें पडल्यावर कायल होऊन आज्ञा घेऊन गेले.

मग महाराज सदरीं लिहिल्या अन्वयें बाँड चांदवडास ठेवून सडे हडपसर पावेतों आले. नंतर बाराजीपंत बाबास पत्रे गेलीं. श्रीमंतांस विनंती करावी कीं, "आम्हीं सरकार पदरचे, साहेबचाकरीस काया वाचे मन:पूर्वक हजर. स्वामींचें दर्शन घेऊन बंधूचा अंदेशा व फौजा बाळगून परिश्रम करून करोडों रुपये देण्याचे पेंचांत, इत्यादि मुखे कढून गि रा सी नें हे स्वामींचे चरणीं समर्पक करून, दुःखापासून वेगळे होऊन आज्ञा होईल ती चाकरी बजावूं. स्वामींचे पायाशीं दुसरा अर्थ कांहीं एक नाहीं. आम्हीं उभयतां शिंदे, होळकर. आमचीं जीं वांकडीं असतील तीं आपसांत समजून तमाशा आपण पाहवा." या भावीं बोलणीं उभयतां बोलले. परंतु श्रीमंतांस कांहीं एक विश्वास न पटतां श्रीमंतांनीं सरंजाम सदाशिवराव शिंद्यांकडील व सरकारचे विंचूरकर वगैरे फौज वानवडीस आली. इकडील कंपू पुढें होतेच. फत्तेसिंगराव माने फौज कंपूसुद्धां बरोलीस होते. त्यांनीं त्यांचे मुकाबल्यास जरीपटका व मानकरी पुरंधऱ्याचे बराबर देऊन रवाना केले होते. त्यांची लढाई होऊन जरीपटका पुरंधरे सांपडले नाहींत. बाकी तोफा आणून फौज लुटून घेतली. मालोजीराव घोरपडे पाडाव करून आणले. फत्तेसिंगानें घोरपड्यांची उजूतवाजू उत्तम प्रकारची ठेवून जखमांचा जाबता करून वस्त्रें देऊन रवाना केलें. माने फौज सुद्धां बरोबरच होते. त्रयोदशीस रात्रीं लढाई नक्षा झाला.

पुढें तिन्ही कंपूची लायन. कंपू शेजारी फत्तेसिंग माने. उजवे बाजूस मीरखान बाबा. मागें कंपूचे पाठीवर महाराज हुजुरात शिलेदार घेऊन उभे. चतुर्दशीस सुर्योदयीं लढाई सुरू जाहली. तोफा चालू जाहल्या. शिंद्यांकडील पलटणचा मार जरब पडला. फौज थिजली. हें पाहून, महाराज हुशार होऊन, कंपू मागें टाकून, हुजुरात घेऊन घोडे तोफांवर घातले. महाराज उठले पाहून मागें डावे बाजूस माने होते त्यांनींही अनीना उचलल्या. इकडील फौज मीरखान होता त्याजवर चाल केली. तों महाराजांनीं तोफाखाना घेऊन

---

६७. कायल होणें=सगाखणें.

* बाड=तंबूच्या कनाथी, आडोसा, जनानखाना.

६८. थिजली=थकझाली, मागें पाय घेऊं लागली.

शिंद्यांची फौज मीरखानावर उठली तिच्या पिछा कडून घोडे घातले. दुरोख अडचण पडल्या मुळें फौज लुटून घेतली. इकडे माने उठले होते त्यांचा मुकाबला विंचूरकर यांनीं चांगला केला. परंतु अवघ्या फौजेचा मार झाला तेव्हां त्यांनीं हवा पाहून एकीकडे जहाले. श्रीमंतांकडील जरीपटका घाशीरामाचे तलावावर उभा होता तो पळून शहरांत गेला. तोफा जाऊं पावल्या नाहींत. शिंद्यांचे तोफखान्यावर महाराजांनीं घोडे घातले तेथें छऱ्याच्या जखमा आल्या. लढाई फत्ते झाली.

श्रीमंत माघारीं पर्वतीस गेले. सदाशिवराव परभारें निघोन नगरचा किल्ला नजीक केला. श्रीमंत पर्वतीस एक घटका ठरून, धीर न निघे तेव्हां निघोन लोहगडाखालीं होऊन महाडास गेले फत्तेसिंग माने व बाळाजी कृष्ण निसबत फडणीस उभयतां श्रीमंतांचे मागें पाठविले कीं, आपण जाऊं नये, पुण्यास यावें, यास्तव. परंतु त्यांणीं यांशीं गांठ पडूं न देतां निघून गेले. तेही माघारे आले. मग फत्तेसिंग राव माने आपले फौजेसुद्धां पंढरपुराकडे रवाना करून आपण फौजसुद्धां पुण्यावर मुक्काम करून राहिले. मग जुन्नराहून अमृतराव साहेब येऊन बाबा साहेब फडके व मोरोबा फडणीस असे तीन चार महिने पुण्यावरच होते. कांहीं राजकारण करावें असा बेत परंतु श्रीमंतांनीं कंपनी साहेब याचा आश्रय करून वसली साहेब पलटणें घेऊन पुण्याचे सुमारास आले.

मग यशवंतराव होळकर यांनीं मनसोबाचे धोरण पाहून, अमृतराव साहेब वगैरे राजकारण तेथील तेथें सोडून, झाडून कूच करून फाल्गुन शुद्ध ४ स श्री जेजुरीस जाऊन, श्री मार्तंडाचें दर्शन घेऊन पारनेरचे मार्गें संगमनेरावरून बेलापूरचे मार्गें पुणतांब्यास आले. तेथें आठपंधरा मुक्काम होऊन औरंगाबादेस आले. मागें फत्तेसिंग माने फितुरांत येऊन, सरकारचे दरखदार कारकून होते ते कैद करून, फौज श्रीमंतांकडे घेऊन जाऊं अशा विचारांत, सरकारांतून फौजा दरोबस्त कहाडण्याकरितां कृष्णाजी लक्ष्मण माने यांस आणावयास पाठविलें. त्याजलाही अटकेंत ठेविलें. हें वर्तमान माने यांचे बराबर स्वारींत पठा-

६९. विकर्स, हार्डींग, आर्मस्ट्रांग या तिघांच्या हाताखालीं १४ पलटणें ५००० पायदळ, आणि २५०००. स्वार, इतकी फौज यशवंतरावाकडे होती. शिंद्यांचीं १० पलटणें, स्वार व पेशव्यांची हुजरात पागा, विंचूरकर वगैरे सरदार अशी फौज होती. हुजरात पागेनें होळकराच्या घोडेस्वारांचा पराभव केल्यावर यशवंतरावानें पुढें होऊन हल्ला केला. आणि घोडेस्वारांचा पराभव करून शिंद्यांचीं ४ पलटणें धीर धरून भांडत होतीं त्यांवर जाऊन पडला. तेथें गोलंदाज लोकांचीं डोकीं स्वतः उडवून पलटणांचा त्याणें धुवा उडविला. या लढाईंत यशवंतरावानें मोठा पराक्रम केला प्रत्येक हल्ल्यांत तो पुढें होता. त्यास जखमाही लागल्या. एक बर्चीची व एक तरवारीची. ग्रां॰ डफ.

७०. "सिंहगड" असें पाहिजे होतें.

अनुक्रमणिका

णाचे स्वार दाहा एक्या पैकीं होते त्यांजला समजून त्यांनीं आपसांत विचार केला कीं, हवा बदलून माघारां मान्या चालला आहे. आपले बेड्यांत गेल्यावर मुस्तकीम होऊन आपला बस राहणार नाहीं. ते पक्षीं त्या ठिकाणींच याजला बसांत आणून कैद करावा आणि महाराजापाशीं घेऊन जावें. यासाठीं घडेल तसें घडो. असें बोलून मान्याची पालखी घेरली. मान्या निजला होता. दहाजणांनीं घोडे सोडून भोयांचे खांद्यावरून पालखी उतरून कटारा लावून बसले. त्यांचे बेड्यीं-पैकीं कोणीच नव्हते. यांनीं याजला घेऊन सरकारी सरमजाम मराठे व पागा पठाण वगैरे एकत्र करून हुशार केले. हें वर्तमान मान्याचे खासगत बेडवाले कृष्णाजी लक्ष्मण व रावजी त्रिंबक यांजला घेऊन चालले होते त्यांजला हें वर्तमान समजल्यावर उभयतांस सोडून देऊन, मान्याची आशा सोडून, आपण निघून गेले. उभयतां ब्राम्हण जौबत्याबरोबर नाहींत. तथापि धण्याचे नांव घेऊन चालले. मार्गांत दहा पांच एक दोन असे स्वार लुंगारीचे भेटत गेले. तेच बराबर घेऊन, जमाव करून, दिवस रात्र चालून मान्यास मिळविलें. मग फौजेची दिलजमाई करून, मान्याचे पायांत बेड्या घालून, पालखींत टाकून औरंगाबादचे मैदानांत महाराजांस सामल जाले. असेच मीरखां पंढरपुराकडे होता तो लुटीचे चालचीवर राहिला होता. पत्रें निकडीचीं गेलीं असतां त्याचें येणें न होय. मग तात्या आळेकर याजला आणावयास रवाना केलें. कारण दुधानें पोळलेल्यावर ताक फुंकणें प्राप्त. मान्या मराठा, त्याजपासून हरामखोरी जाली. तेव्हां याचा भरंवसा तो काय ? याजमुळें पंत मशारनिले पाठवून त्याजला घेऊन आले. मागील प्रकार [नि] घोर जाल्यावर अवरंगाबादेपासून चार रुपये घेऊन फौजे सुद्धां कूच करून बेरुळावरून त्रिंबकेश्वरीं आले. पुढे घोडपेचे मार्गें चांदवाडास येऊन बाड बराबर घेऊन कोपरेलीस तापीतीरीं आले. पुणें मुक्कामीं भोंसल्याकडील वकील आले होते. ते निरोप घेऊन नागपुरास जाते समयीं बोलण्यांत आलें कीं, खंडेराव होळकर बाया वगैरे मल्हार शामजी सुद्धां दौलतराव शिंदे याजपाशीं आहेत ते तुमचे तुम्हांकडे पाठवून तुमचा त्यांचा वडिलोपार्जित स्नेह चालत आला तसा सल्लोका करून देऊं. ते नागपुरास गेले. भोंसले सरमजाम सुद्धां वऱ्हाड प्रांतीं येऊन शिंदे [व] ते एके ठिकाणीं होते. त्या प्रसंगीं बोलण्याचे भाव शिंद्यांस दर्शवून नमूदास आणून महाराजांस पत्रें पाठविलीं कीं, शिंदे यांशीं बोलून मजकूर

७१. बेडा, बेहडा=टोळी.
७२. जाबता=टोळी.

७३. लुगार= लुटारू टोळी.

नमूदांस[७४] आणिला आहे. आपल्या कडील मुखत्यार बोलणार पाठवून द्यावा. त्याचें उत्तर लिहिलें कीं, "शिंदे आम्ही भाऊ. त्यांचा आमचा सलूख तो काय ? सलुख्याचे चालीचीं निदर्शनें होत गेलीं म्हणजे सलूख अर्थात् आहे. आमचें खटलें आम्हांपाशीं आलें म्हणजे सहजच सलूख. बाकी मूल येथें आलें अथवा तेथें असलें सारखेंच. आपण लिहिलें ते पक्षीं सदई अन्वयें व्यवहार झाल्यानंतर कोणास पाठविणें ते पाठवून देऊं." नंतर जातांच शिंदे व भोंसले यांजवर वसली साहेब अमृतराव साहेब घेऊन मुकाबल्यास आले. तेव्हां मसलत गा ल व झाली. यास्तव समेट होऊन एकदिली त्रिवर्गांची झालियावर कठीण पडावयाचें नाहीं या धोरणावर खंडेराव होळकर खटल्या सुद्धां शिंदे यांनीं रवाना केले. ते नजीक खरगोण सन १२१३ चे सालीं येऊन दाखल जहाले. शिंदे आपण एकत्र होऊन पलटणें कौंटून[७५] टाकावीं ही गोष्ट कारभारी खंडो महादेव बाळाजी कृष्ण सर्वांचे मनास आली. महाराजांचा रुकार पडेना. मग सर्वांनीं हरनाथ याजला पुढें करून महाराजांपाशीं बोलविलें कीं, शिंदे भोंसले आपण एकत्र होऊन मसलत उचलली असतां आपलें नुकसान तें काय ? या भावीं मनसोब्याचें धोरण धरून बहुतां प्रकारीं बोलला. त्यांशांनीं उत्तर केलें कीं, "तुजला वाटतें दौलत मी चालवितों, माझ्या भरंवशावर महाराज स्वस्थ आहेत. परंतु हरनाथ एक आणि एकुणपन्नास हरनाथाची करामत मी खेळवून तुझा पल्ला राखितों. तुझे भरंवशावर मी आहें [ही] गुमराई एकरूप मनांत न आणितां सांगितलें तितकें काम करून असावें. इतःपर बोललास तर कामास पडणार नाहीं." तेव्हां त्यासि असें जालें कीं, मी यांचे वेगळा कसा होऊं. तात्पर्य नासो कीं सुधरो वडिलांचे हातचीं माणसें होतीं, त्यांचेही माथां भार न कारितां सांगितलें काम ज्याचें त्याचें हातें घेऊन इतिकर्तव्यता आपली आपण करावी, भरंवसा व विश्वास आपला आपल्यास. अशा धोरणावर प्रवृत्ति होती.

खंडेराव होळकर खटल्यासुद्धां दाखल झाल्यावर पूर्व भाषणाचे निदर्शनार्थ मल्हार शामजी व माधवराव गोविंद आळेकर या उभयतांची रवानगी शिंद्यांकडे केली. आपण कूच करून भाद्रपद शुद्ध १४ स फौज नर्मदेचा घाट उतरून उत्तरतीरास मुक्काम जाला. जातीनें खांसा स्वारी महेश्वरीं येऊन आठ दिवस मुक्काम होऊन कुटुंबासुद्धां कूच जहालें. ते उज्जनी नजीक दसरा करून मंदोसरावरून मेवाडांत शहापुरास स्वारी आली. दिपवाळी तेथें करून पुढें कूच होऊन फाल्गुन अखेर अजमिरावरून हर मा डा स आले. तों दिल्लीहून पलटणें आलीं. हरमाड मुक्कामीं कांहीं कहीशीं गांठ पडली. कुटुंबें बरोबर

७४. नमूदास=ठरावास. | ७५. मूळांत 'टाकून' असें आहे.

यास्तव जोधपूरचे राजाशीं संधान लावून, त्यांचीं पत्रें आणून, तेथून कारकून पाठवून, बाड जोधपुरीं ठेवावें हा बेत करून, पुष्करास येऊन, खटले खंडेराव होळकर सुद्धां कांहीं सरमजाम देऊन जोधपुरास रवाना केलें. आपण सडी स्वारी करून हाडोतींतून गंगराडेवरून मंदोसरास ज्येष्ठमासीं अखेर सालीं आले. तेथें एक महिना मुक्काम [झाला.] फिरंगी[७६] याजकडील पलटणें हरमाड्याचे आसपासून गेलीं तीं नीट कोट्यास गेलीं. कोटेवाल्याची फौज व बापू शिंदे बराबर घेऊन दऱ्याचे मार्गानें उतरून रामपुरा व हिंगळाजगडा खालीं वगैरे जप्ती बसवून गरोठे नजीक आले. हे वर्तमान मंदोसर मुक्कामीं समजतांच तेथें लोकांची दिलजमाई करून ज्येष्ठ वद्य अमावास्येचे दिवशीं पलटणावर चाल केली. अंतुरचे घाटें चर्मवती उतरून सडा घोडा राऊत ऐशी हजार स्वारांच्या भरंवशावर तवा तोबरा बांधून अग्नीचा कल्होळ असा येऊन गरोठेहून दोन कोसांवर मुकाबला जाला. लढाई फार मातबर जाली. फिरंगी लढाई हरून मुकुंददऱ्याचे मार्गें निघाला. कोटेवाल्याची सरमजामाचीं माणसें फार करून कामास येऊन सरदार धरला. एक फिरंगी खासा मुकत्यार बासतआलीखां बंगस यानें घोडा उठवून हत्तीवर मारला. वरकड गोरे व पलटणें, तोफा, डेरे जेथील तेथें राहून सडे निघाले. कोटेवाल्यांनीं फिरंग्यास नाव देऊन चर्मण्वती पार उतरून दिल्हे. व मागाहून सडी स्वारी कोट्यास दाखल झाली. कोटेवाल्यावर माहाराजांचा दांत. कारण फिरंग्यास सामल होऊन त्याजला काढून दिल्हे. आम्हांस मुकुंद दऱ्याचा दरवाजा लावून अटकाविलें. यावरून कोटें खोदून चमेलींत टाकावें हा इरादा. परंतु मसलतीचें धोरण सोडून इकडे गुंतल्यास फिरंग्यास सोहोलत पडेल, यास्तव कोटेवाल्याचा अन्याय पदरीं त्याचे घालून, कांहीं पैका घेऊन चर्मण्वती उतरले. तों बाजीराव बापूजी पदरचे शिलकी चाकर इंद्रगडीं होते. लाखेरीचे डोंगराचे माहीतगार. त्यानें सरकारचाकरीवर लक्ष देऊन, भिल्ल जमा करून, जागाजागीं नाकीं बांधून पलटणें फार करून लुटून घ्यावीं, आंगरखे व बंदुका गाड्यावर घालून आणले. बुंदीचे आसपास महाराजांस येऊन भेटला. मर्जी बहुतच प्रसन्न होऊन टोंक, रामपुरा, लाखेरी वगैरे मामले सांगितले. यांजकडे फिरंग्याशीं गांठ बनास नदीवर श्रावण वद्य ४ स घालून झटपट तेथें बरीच जाली. माणसें किती मारलीं किती नदींत उड्या घालून गेले, त्याजवर घोडे घालून पाण्यांत मारले. त्या लढाईंत सरशी इंग्रजांचीच झाली. इकडील कंपूचा मालक माणखासिंग मारला जाऊन तोफा त्यांनीं घेतल्या होत्या. परंतु महाराज भाग्यवान्, व पराक्रमाची

७६. फिरंगी=इंग्रज. शिंद्यांशीं तह झाल्यावर होळकर यांशीं इंग्रजांनीं लढाई चालविली. जनरल लेक, मान्सन, वगैरे मंडळी होळकरावर पाठविली होती.

पराकाष्ठा, जातीनें तोफेवर येऊन, छरे भरून, तोफा आपण चालवून शेंकडों माणसें मारलीं. नंतर घोड्यावर आपण स्वार [होऊन] घोडे घातले. या प्रमाणें तीही लढाई फत्ते करून पिच्छावर चालले. नदीस पाणी यामुळें तोफा उतरूं पावल्या नाहींत. सडा घोडा राऊत उतरून पाठलाग करून कंपू मागें टाकले. तोफा पलटणास *सावर न फावतां किल्ले खुशालगड प्रांत धुंडाड जयपूरवाल्याची जागा त्यांत शिरले. बाहेरून महाराजांनीं घेरा घातला. फिरंग्यांनीं ओझें पाझें आसबाब[७७] होता तो तेथील तेथें टाकून सडे माणूस बंदूख घेऊन मागील रात्रीस निघाले. तों मुकाबल्यास चिमणाजी कृष्ण याचें पथक होतें. त्याजवर ताशेरा देऊन बाहेर पडले. ते आग्र्याचे मार्गें गेले. स्वारी महाराजांची श्रावण शु॥ ९ स शिकरी फत्तेपुरास दाखल झाले. तेथें कांहीं शरीरास बेआरामी जाहली याजमुळें आठ रोज मुक्काम जाहला.

फिरंग्याचीं पलटणें झडत पडत आग्र[illegible] गेलीं. मुख्य[७८] साहेब आग्र्याचे किल्यांत होता. आठ दिवसांची सवड प[illegible] न लेक [illegible]. कानपूरचे छावणींत जाऊन, जमियत करून आग्र्यास आ[illegible]. महाराज फत्तेपुराहून कूच करून मथुरेस आले. तेथें इंग्रेजांकडील सरंमजाम होता तो निघून आग्र्यास गेला. तेथून गणपतराव दिवाण, चिमणाजीपंत भाऊ उभयतां सरमजाम सुद्धां आग्र्याचे सुमारास पुढें रवाना केले. त्याजवर लीक साहेब यांनीं छापा दिल्हा. परंतु हेलपटण्यांत न येतां सांवरून उभे राहिले. हें वर्तमान मथुरेस येतांच खुद्द स्वांशांचें कूच होऊन फा त्या कडे येऊन लढाईचा प्रसंग भाद्रपद वद्य ३० स आरंभ जाला. तेथून पलटणें मथुरेचे मुक्कामास आलीं. फिरंग्याकडील पलटणें चार छापे आले. परंतु प्रथम छाप्यांत महाराजांखालीं घोडे एका मागें तीन पडले. शेवटीं खबुतरासारखा जमिनीवर लुबकला होता परंतु खेत सोडलें नाहीं. मग रघोजी होळकर यानें पुढें येऊन, आपल्या घोड्यावर महाराजांस बसवून जबरदस्तीनें काहाडलें. पुढें छापे आणखीही आले, परंतु यांचे हिशेबांत आले नाहींत. मथुरेचे आलीकडे मुक्काम जाला. पलटणें कूच करून दिल्लीकडे चाललीं. यांनीं पाठलाग केला. मार्गांत लढाई होतच गेली. स्वारी कुतबशाचे कोटानजीक मुक्काम करून सोनपत पानिपतावर मुक्काम केला. पलटणें यमुना उतरून चाललीं. तेव्हां त्यांचे मागें स्वारीचें कूच होऊन शामलीचे गढींत पलटणें गेलीं. तेथें मुक्कामास आश्विन वद्य ११ स गेले. लढाया तेथें ही जाल्या. कार्तिक शुद्ध १ स पलटणें निघून पुढें चालले. तेव्हां स्वारीचें कूच होऊन कोशीस

* सावर=अवसर अवकाश.

७७. आसबाब=आजबाब सामानसुमान.

७८. मुख्य साहेब जनरल लेक.

गेले. तेथें *शमरूची बेगम होती. तिजकडे गुलामीखांस पाठवून तिचें बोलणें जालें मी सामल होतें. तीस हजार रुपये बेगमीनें खर्चास पाठवून आंतून फितूर कीं, पलटणें मागून यावीं. पुढें बेगमीनें आडवें व्हावें. हें समजतांच कही गेली होती याजकरितां महिपतराव रामचंद्र याजला पांच हजार घोडा राऊत सरमजाम सडा मुक्कामावर ठेवून कार्तिक शुद्ध ७ स कूच सरकारानीं केलें. ते मागोमाग पलटणें येऊन दाखल जालीं. महिपतराव रामचंद्र यांची व त्यांची पलटण वाल्यांची गांठ पडली. यांनीं पलटणाशीं पेंढरी काव्यानें लांडगेतोड करून दारू गोळा फिरंग्याचा बराच खराब केला. कही आली ती सांभाळून महाराजांपाशीं येऊन दाखल जाहले. तेथून सोहरभचे सुमारें हासगनावरून आले. पलटणें मद्दू रामपुऱ्याकडे गेलीं. यांनीं हरनाथास कागद लिहून कंपू दिल्लीस रवाना केला. त्यांनीं देल्लीस मोर्चे लावून लढाई सुरू केली. तों दिल्लीस आवई कीं, पलटणें येत . या दबावानें महाराजांची ताकीद आली कीं, बहुत हुशारी [illegible] खटला [illegible] ठून असावें. गाफलीनें गळफटयांत आल्यास कामीं पडणार नाहीं. ही हा [illegible] त रजा जाहल्यावर हरनाथ कोणास न पुसतां मोर्च्यावर पलटणें होतीं तीं जेथील तेथें सोडून कंपूचें कूच करून गेले. ज्यास समजलें तो मुकाटयाच त्याचे मागें गेला. शिलेदार वगैरे मोर्च्याचे मदतीचे लोक तेही राहिले. मागील प्रहर रात्र राहतां सर्वांस समजलें कीं, हरनाथसिंग कूच करून गेला. मोर्च्यांत कंपूचे कारकून जगंनाथ राजाराम व चिमाजी यशवंत व सखाराम सदाशिव होते. यांजला समजतांच विचार पडला. मग शिलेदारांत गमाजी शिंदे व आणखींही चार नांवाचीं माणसें होतीं त्यांजपाशीं गेले. विचार पुढें कसा करावा ? मग गमाजी शिंदे यांनीं विचार केला कीं, हिंमत धरून गोष्ट सांगितली कीं, नक्षा बदनक्षा याचें पुसणें हरनाथ याजला पुसा. तो न पुसतां मोर्चे सोडून गेला तेव्हां आपण राहिल्यावर दिवस उगवतां फिरंग्यास समजल्यावर आंपल्यास वाचूं कशास देतील ? यास्तव मोर्च्यांचे जा ल तेथील तेथें ठेवून तवूर वगैरे कांहीं एक न वाजवितां तोफा काहाडून तुम्हीं कूच करून जावें आम्हीं कंपेंशीं[79] पांच हजार स्वार आहों. दिवस उगल्यावर या शहरचीं माणसें बाहेर निघतील यांची तांब्यातांबोटी[80] करून तुमचे मागोमाग येऊं. अशी सल्ला ठरून, पलटणें तोफा मुकाटयानें काढून, सडा घोडा रावूत राहिला. पलटणें दोन अडीच कोस पोंचले तों सूर्योदय झाला. स्वारांनीं बुणगे मोर्च्यांचे पलटणाबरोबर [गेले होतेच, हे] सडे होतेच हुशार होऊन शहराभोंवते अनावळी[81] आरंभिली.

---

* शमरू—ज्यानें पाटणा येथें इंग्रज लोकांची कत्तल उडविली (१७६३) तो असावा.

७९. कंपेश=कमज्यास्त, सुमारें.

८०. तांब्यातांबोटी=लुबाडणें, लूट करणें.

८१. अनावळी=नासधूस, खोडी.

भेट घेऊन, तेथून निघून द्वारकेस[१६] गेले. तेथून मौजे मदगी रणदुल्लाखान यां-च्या जहागिरींतील लुटून कृष्णातीरीं येऊन राहिले. तेव्हां सर्वांनीं विचार करून खवासखान याजकडे विजापुरास जावें. म्हणून तो धारवाडचे नाईकवाडी याजबरोबर नदी उतरून धारवाडास गेले. रणदुल्लाखान यास मुरारपंताचा मोड हो-ऊन पळाले. हें वर्तमान समजतांच आपण फौजेनिशीं भीमा उतरून विजापुरानजीक जाऊन राहिले. खवासखान याणीं विजापूरचे दरवाजे बंद करून लढा-ईचा बेत केला, रणदुल्लाखान याणीं खवासखान यांस निरोप पाठविला जे, शहर-चे दरवाजे उघडावे आणि तुम्हीं सर्व अमिरा प्रमाणें रहावें, तें त्याणीं ऐकिलें नाहीं. तेव्हां अदिलशहा याणीं सिद्धी रेहान यास बोलावून आणून सांगितलें जे, यावेळेस कार्य साधावया पूर्वीं सिद्धी मजकूर व मातुश्री इब्राहिम अदिलशहा यांच्या कारकीर्दींत नौरसपूर येथें विकावयास सौदागरांनीं आणिलें तेव्हां सिद्धी-मजकूर पादशहानीं खरेदी घेऊन आपले पुत्र सुलतान महंमद यास दिला व त्याच्या मातुश्रीस अल्लीखान हजारी याणीं घेतली. त्या पासून शहाजाद्या बरा-बर सिद्धी मजकूर नेहमीं असे. एके दिवशीं शहाजादे याणीं त्याची टोपी हौदांत टाकली तेव्हां तो पादशहाकडे फिर्याद गेला. पादशहा याणीं टोपी काढून देण्यास सांगितलें आणि जवळ होते त्यांस सांगितलें कीं, पादशाही सुलतान महंमद करील तेव्हां हा वजिरी करील. तेव्हां सिद्धी मजकूर यांणीं करीम सर्जे व हुसेनखान या दोघांस हस्तगत करून खवासखान याच्या पारपत्यास तयार होऊन कचेरींत बसले. खवासखान पालखींत बसून घरास निघाला तों करीम सर्जे यांणीं उरावर खंजीर मारला हुसेनखान यांणीं वार मारला असतां खवासखान जखमी होऊन आपल्या घरास गेला. सिद्धी रेहान याणीं पाहिलें कीं, खवासखान जखम सोसून गेला तेव्हां हा वांचला असतां आपल्यास नीट नाहीं. म्हणून पादशहाकडे जाऊन खासगीचे लोक घेऊन जाऊन खवा-सखान याचें घर लुटून पाडून शिरच्छेद केला. हुसेनखान तयार होऊन हत्तीवर बसून खंदकापर्यंत आला. त्यांस सिद्धी मजकूर लोकांसुद्धां जाऊन लोक मारून त्यास मारिला. त्याचा बंधू दाऊदखान पादशहाच्या कृपेंत होता त्यासही मारला. रणदुल्लाखान वगैरे मुत्सद्दी पादशहाच्या आज्ञेनें त्याच रात्रीं येऊन शहापूरच्या हौदावर येऊन उतरले. तेव्हां पादशहानीं खवासखान व मुबरकखान यांचें शीर पाठींत घालून रणदुल्लाखान वगैरे मुत्सद्दी यांजकडे पाठविलें. दुसऱ्या दिवशीं सर्वत्र आल्यावर पादशहा तक्तावर बसून सिद्धी रेहान यास किताब एकलासखान हा देऊन वजिरी दिली. नबाबखान यास

---

१६ या धामधुमींत द्वारकेस जाऊन परत दक्षिणेंत आले हें मोठें नवल आहे.

प्रांतांचा बंदोबस्त सांगितला. अहंमदखान वल्लद खुदावंतखान यास सरनोबती दिली. हिजरी सन १०४५ त खवासखान याणीं वजिरी आठ वर्षे केली.

नंतर कांहीं दिवसांनीं मुस्तफाखान बेळगांवच्या किल्ल्यांत कैदेंत होता त्यास आणावयाकरितां शहाहसन फकरजाबादेस रवाना केले. त्याणीं जाऊन नववे दिवशीं त्यास विजापुरीं पोंहचविलें. त्यास पादशहांनीं सर्फराजी करून ठेविले. मुरारपंत पांच हजार स्वारांनिशीं धारवाडास आले तों किल्लेकरी याणीं किल्ल्यांत घेतलें नाहीं. तेव्हां लढाईस तयार झाले. ते समयीं दलपतराव व सूर्याराव व नाईकवाडी क्रियाप्रमाण घेऊन भेटीस आले. नंतर कैद करून कांहीं लोक मारिले. पण तेथें चार रोज राहूं न दिलें. तों खवासखान यास मारलेली खबर आली. तेथून रात्रीस पळून हरिहरास गेला. तेथील अंमलदार यांणीं कैद करून विजापुरीं पोंहचविला. तेव्हां *रुबरू पादशहास शिवीगाळ केली त्याजमुळें जिव्हाच्छेद करून गाड्यावर बसवून शहरांत फिरवून मारिला. खवासखान यास मारिल्यावरि एक महिन्यानें हें वर्तमान झालें. हिजरी सन १०५७ त मुस्तफाखान यास फौज देऊन कर्नाटकास रवाना केलें. पेशजी शहाजी महाराज व असदखान यास रवाना केले, मागून मलिक रेहान वगैरे सरदार रवाना केले. कृष्णाकिनाऱ्यास युद्ध झालें. शहाजी महाराज याणीं मोड केला. ते समयीं शहाजी महाराजांचा हत्ती आणि सरंजाम लुटून नेहला. मुस्तफाखान याणीं आपल्या लष्करचे बुनगे बंकापुरास पोंहचवून कुमक पाठवावी म्हणून पादशहास पत्र लिहिलें. गाजीखान व मलिक रेहान गंजीकोट घेण्यास रवाना केले. ते तेथें जाऊन वेढा घालून बसले होते. ते समयीं हुकूम आला जे, मुस्तफाखान याच्या कुमकेस जाणें. तेव्हां ते सर्व सोडून तिकडे निघून गेले. तों बंकापुराजवळ नबाब मुस्तफाखान यांची भेट झाली. मुस्तफाखान सर्वांस मेजवानी करून लढाईस निघाले. येलूर येथें लढाई सुरू झाली. मलिक रेहान याणीं आपली फौज एकवेळ शहाजी महाराज असदखान यांच्या फौजेवर पडून मोड करावा असा बेत करून चालून घेतलें. असदखान याच्या घोड्यास जखम लागून घोडा पडला. बावाकरी व खवासहुसेन याणीं कोतवाल घोडा आणिला त्या घोड्यावर बसून निघाले. नबाब मुस्तफाखान लष्कर सुद्धां तळ्याच्या कांठीं उभे राहून तमाशा पहात होते. तेथून मागें सरून मलिक रेहान याचा तमाशा पहावा म्हणून मागें सरून उभे

---

१७. सर्फराजी करणें=मान देणें, सत्कार करणें.

१८. नाईकवाडी=पत्तिनायक, शिबंदीचा मुख्य.

* रुबरु=समक्ष.

राहिले. इतक्यांत मलिक रेहान मोड होऊन पळाले. आल्यावरि नबाब याणीं शाबासकी देऊन आपली तरवार दिली आणि मलिक रेहान यास सांगितलें कीं, तुम्ही शहाजी महाराजांकडील हत्ती लुटून ठेविले ते पादशहाकडे पाठवावे. त्याणीं उत्तर दिलें जे, तुम्हांकडे हत्ती देणार नाहीं. पादशहाकडे आम्ही जाऊं त्या वेळेस हत्ती गुजरूं. हें वर्तमान पादशहास समजल्यावर मुस्तफाखान यास लिहिलें जे, मलिक रेहान याणीं शूरत्वें लढाई केली हें प्रसिद्ध झालें असतां त्याचें चित्त ‡ अजुर्दा करणें हें योग्य नाहीं. जे वेळेस येथें येईल त्या वेळेस हत्ती येतील. असें येतांच मुस्तफाखान चंदीकडे निघून गेले. मलिक रेहान यास कन्या दोन उपवर झाल्यामुळें लग्नें करण्याकरितां मुस्तफाखान याजबराबर गेले. नबाब व शहाजी महाराज यांजमध्यें वैमनस्य येऊन शहाजी महाराज मुखत्यारीनें वागूं लागले. सन मजकूर छ १९ माहे रज्जब रोजीं मुस्तफाखान याणीं मलिक रेहान व बाजीराव घोरपडे व यशवंतराव व असदखान यांस फौज देऊन शहाजी महाराजांस कैद करण्यास रवाना केलें. तों शहाजी महाराज आपल्या डेऱ्यांत रात्रीं राग रंगांत निमग्न होते. तों येऊन वेढा घातला. शहाजी महाराजांस हें वर्तमान कळतांच घोड्यावर बसून जावें तों बाजीराव घोरपडे याणीं येऊन पाय धरिला आणि मुस्तफाखान याजकडे घेऊन गेले महाराजांचे स्वार तीन हजार होते ते पळून गेले. लूट पुष्कळ सांपडली. छ. २६ माहे मजकुरीं खैरीयतखान मेला. मलिक रेहान मुस्तफाखान याचा विश्वास धरीत नव्हता. भेटीस गेले असतां बहुत हुशारीनें रहावें. शहाजी महाराजांस धरल्यावरि आणखी दोन हजार स्वार ठेविले. मुस्तफाखान याणीं सांगून पाठविलें कीं, फौज ठेविण्याचें कारण काय? याणीं सांगून पाठविलें जे, चंदीस वेढा आणि शहाजी महाराज कैदेंत, चहूंकडून गलिम असें आहे. त्यास कोणाकडून कांहीं भय न होईल याजकरितां ठेविलें. नंतर कित्येक दिवसांनीं चंदी घेतली. छ. २६ माहे मोहरम सनै १०६० भोमवारीं तिसरे प्रहरीं सुलतान महंमद अदिलशहा मृत्यु पावले, वय वर्षें ४७ दौलत केली वर्षें ३१.

यास पुत्र अल्ली आदिलशहा सन १०४८ सालीं झाले ते गादीवर बसले. पूर्वीचा वजीर अज्जमखान महंमद यास मारून वजिरी इब्राहिमखान यास दिली. अल्ली अदिलशहा याची मातुश्री बडे साहेब मक्केस निघाली त्याजबराबर वजीर गेले. तेव्हां वजिरी अबदुल महंमद यास दिली. हकीकतखान यास मारण्याची[?] शहाजहा पादशाह नजर बंदींत होते. अवरंगजेब फौज घेऊन दक्षिणेस निघाले. हें वर्तमान अल्ली आदिलशहा याणीं ऐकून खानमहंमद याजबराबर सरदार व

‡ अजुर्दा=खिन्न.　　|　　* इसवी सन १६५०.

फौज देऊन सामोरे रवाना केले. ते जाऊन पोंहचले. एके दिवशीं अवरंगजेब यांची फौज अडचणीच्या जागीं उतरली. तेव्हां खानमहंमद यानीं रस्ता बंद केला. सबब बहुत हैराण होऊन पादशहानीं त्यास चिठ्ठी पाठविली कीं, तुम्हीं आमची मुरवत ठेवून रस्ता सोडला असतां स्नेहांत अंतर करणार नाहीं, आणि दिल्लीचा शहाजादा दक्षिणेस कोणही पहाणार नाहीं. खानमहंमद संध्याकाळीं नमाज करून कांहीं पढत बसले होते तों ही चिठ्ठी आली. तिच्या पाठीवर लिहून पाठविलें कीं, आज रात्रीस निघून जावें. अशी रवाना करून आपल्या मंडळीस सांगितलें कीं, आमचा मृत्यु समीप आला. अवरंगजेब रात्रीस निघून गेले. अफजुलखान बहुत कठोर होता, त्याणीं हें ऐकतांच खानमहंमद याजपाशीं येऊन सांगितलें जे, हा समय आहे तरि जाऊन गांठूं. खान महंमद याणीं उत्तर दिलें कीं, गेला तो गेला जाऊंद्या. अफजुलखान बोलले कीं, कोठें जातो! पाठलाग केला असतां सांपडेल. खानमहंमद याणीं विचारिलें जे, त्यास धरून काय कराल? शहाजादा दिल्लीचा त्यास धरिलें असतां बहुत अरिष्टें होतील. असें सांगून तसेंच ठेविलें. अफजुलखान याणीं विचार केला जे, हें करणें खानमहंमद याचें. तेव्हां क्रोधायमान होऊन विजापुरास जाऊन तरवार पादशहा पुढें ठेवून हा सर्व मजकूर विदीत केला. पादशहा बहुत अजुर्दा होऊन खानमहंमद यास येण्यास पत्र पाठविलें. तेव्हां त्याणीं हलके हलके मुक्काम करून विजापुरास आले. तों मक्केदरवाजाच्या लोकांस हुकूम होतांच येतांच मारिलें. सन १०६७ हिजरींत.

कोंकणप्रांत चेऊल व दाभोळ व वेंगुर्ले व साळसी व को वा वगैरे बंदरें विजापुराकडे होतीं. पूर्वीं दौलत निजामशाही बुडविली तेव्हां प्रांत शहाजहांपादशहाकडे निम्मा व सुलतान महंमद आदिलशाह याजकडे निम्मा वांटून घेतला तेव्हां सारा कोंकणप्रांत विजापुराकडे आला. त्याची मामलत मुल्लामहंमद यास सांगितली आणि त्यांपैकीं दोन महाल पुणें व सुपें शहाजी महाराजांस जहागिरींत दिले होते. तेथें शहाजी महाराज जमेदाराप्रमाणें वतनदारी करून राहिले. सुलतान महंमद यांणीं कर्नाटक प्रांत घेण्यास सर्व सरदार फौज देऊन रवाना केले त्या समयीं शहाजी महाराजही गेले. तिकडे वडील पुत्र संभाजीराजे मृत्यु पावले. शिवाजी महाराज त्या दोन महालची वहिवाट करून पुणें मुक्कामीं रहात होते. पादशहा सुलतान महंमद यास रोग उत्पन्न होऊन अंतकाळ समीप आला. त्याजमुळें प्रांत शत्रूंचा उपद्रव बहुत झाला. सबब मुल्लाअहंमदे यास कोंकणांतून येण्याविषयीं हुकूम जहाला. त्याजवरून तेथून विजापुरीं आले.

---

१९. वर मुल्ला "महमद" असें आहे.

तो प्रांत मोकळा पाहून, शिवाजीराजे यांणीं तजवीज करून, कित्येक मराठे जमवून कित्येक किल्ले घेतले. बाकीचे किल्ले सरंजाम विरहीत होते ते हलके हलके घेतले. इतक्यांत पादशहाचा काळ जहाल्याचें वर्तमान ऐकून बहुत संतोष होऊन कोंकण प्रांत घेतला आणि किल्ले नवे बांधावयास लाविले. पूर्वीं पासून चाळीस किल्यांवर सामान भरलेलें होतें त्यांपैकीं रायरी किल्ला घेतला. तेव्हां त्यांच्या पारिपत्यास अली आदिलशहा याणीं अफजुलखान यास रवाना केलें ते जाऊन लढाई देऊन किल्ले सोडून घेतले. तेव्हां शिवाजी महाराज याणीं विचार करून बोलणें लाविलें कीं, आमचे सर्व अन्याय पादशहाकडून क्षमा जहाल्यास आणि पादशहाची भेट करविली असतां पूर्वीं प्रमाणें चाकरी करूं तेव्हां अफजुलखान याणीं बरें आहे म्हणून सांगितलें. नंतर त्यास मेजवानीस जावली किल्यावर यावें म्हणून सांगून पाठविलें. तेव्हां तो निघोन आला. येतांच त्यास मारिला. सन १०७० हिजरींत.

हें वृत्त पादशहास समजल्यावर बहुत क्रोधायमान होऊन कोणास पाठवावें या विचारांत होते तों सिद्धी जवाहर कर्नुळास बंड करून होते. त्यांची अर्जी आली जे, सर्व अन्याय क्षमा करून अभय जहाल्यास सेवेशीं येऊन हजर होईन. पादशहांनीं उत्तर लिहिलें कीं, तुम्ही म्हणतां तें कबूल तरि जलद येऊन पोंचावें. त्यावरून सिद्धी मजकूर आले. त्याची सरफराजी करून किताब सलाबतखान देऊन शिवाजी महाराज यांच्या पारिपत्यास रवाना केलें. नंतर येऊन लढाई देऊन कित्येक किल्ले घेतले. शिवाजीराजे पन्हाळ्यास येऊन राहिले. सिद्धी मजकूर किल्यास वेढा घालून बसले तों महाराज यांणीं स्नेहाचें बोलणें लावून आपल्या आधीन केला. हें वर्तमान पादशहास समजतांच खुद्द पादशहा निघाले ते मिरजेस येऊन पोंहचले. हें वर्तमान शिवाजी यास कळतांच निघोन गेले. सिद्धि मजकूर करनुळाकडे गेले किल्ला पादशहाच्या स्वाधीन जहाला. सन १०७० हिजरी.

नंतर पादशहा विजापुरास निघोन गेले. सिद्धी जवाहर पन्हाळ्याहून निघाला तो प्रांत लुटीत खंडणी घेत चालला. त्याच्या पारिपत्यास खुद्द पादशहा फौज घेऊन निघून कृष्णेच्या तटाकीं राहिले. तों खबर आली कीं, सिद्धी याकुत हवालदार तोरगळकर यांणीं बंड केलें तेव्हां तिकडे जाऊन त्याचें पारपत्य करून रायचुरास गेले. सिद्धी जवाहर लढाईस तयार होऊन आले. अबदुल महमंद वजीर जाऊन युद्ध होऊं लागलें. सिद्धी मजकूर याची फौज सिकस्त[२०] होऊन रायचुरास गेले. तेथें एक रात्र राहून दुसऱ्या दिवशीं तुंग-

२०. सिकस्त=पराभूत.

अनुक्रमणिका

भद्रा उतरून करनुळाकडे गेले. पादशहा यशस्वी होऊन रायचुरास गेले. तेथें किल्लेदार सिद्धी मजकूर याजकडील होता त्याणें विचार करून किल्या पादशहापाशीं आणून दिल्या, आणि कृपा संपादून घेतली. नंतर पादशहा किल्यांत गेल्यावर मुसलखान व जबरदस्त यांस हुकूम जहाला कीं, फौज घेऊन जाऊन परंडे किल्याच्या सुमारें राहून सिद्धी मजकुराकडून उपद्रव जहाला असतां पारपत्य करावें. सरदार मजकूर हुकुमाप्रमाणें तुंगभद्रा उतरून राहिले. ती फौज आली या करितां सिद्धी मजकूर फार क्रोधायमान होऊन सिद्धी मसाऊद याजबराबर फौज देऊन रवाना केला. तो आल्यावर उभय लष्करचें युद्ध होऊन सिद्धी मजकूर याचा मोड होऊन करनुळाकडे पळून गेला. हें वर्तमान सिद्धी जवाहर ऐकून फार खिन्न जहाला. त्यास पूर्वीं रोग लागला होता आणि हें दुःख झालें यास्तव बहुतच रोगानें ग्रासून त्यांतच मरण पावला. नंतर त्याचा पुत्र अबदुल अजीज व सिद्धी मसाऊद याणीं अबदुल महंमद वजीर यांचा स्नेह केला. त्याणीं पादशहास सांगून सर्फराज करून चाकरीस ठेविलें.

हिजरी सन १०७३ यांत भद्राप्पा नाईक राजे जमीदार मुलनार सुभे बिदनूर याणीं बंडाई करून पादशही मुलूक घेतला. सबब खुद्द पादशहा तयार झाले आणि पुढें त्याच्या पारपत्यास सय्यद इलपास यास सर्जेखान हा किताब देऊन फौजेसह रवाना केलें. मागाहून आपणही गेले. सर्जेखान तेथें जाऊन लढाई देऊन कित्येक किल्ले परत घेतले. पादशहाही बंकापुरास येऊन पोंहोचले. हें ऐकून बहुत संतोष होऊन युद्ध करूं लागले. कर्नाटक प्रांत घेण्यास अबदुल रहीम बहलूलखान यास पाठविलें होतें त्यास हुजूर येणें म्हणून आज्ञापत्र पाठविलें. त्याजवरून ते आले. त्याची सर्फराजी करून सेनेसहीत सर्जेखान याजकडे निघाले. सर्जेखान बिदनुरीं लढत होते तेथें जाऊन फौज मिळाली. भद्राप्पा नाईक धीर सोडून बिदनुरांतून कोलीदुर्गास गेले. बिदनूर घेऊन पादशहा कोलीदुर्गाकडे निघाले. इतक्यांत बहलूलखान याच्या विद्यमानें बोलणें केलें जें, दरसाल खंडणी देऊन राहूं. तें पादशहांनीं कबूल करून पूर्ववत् प्रमाणें रहाण्यास हुकूम दिला. ते समयीं भद्राप्पा नाईक याणीं नजराणा बहुत दिला. पादशहा निघून विजापुरास आले. नंतर मुल्ला अहंमद यास कर्नाटक प्रांतीं रवाना केलें. त्यावर तिकडे जाऊन चंदावर घेतलें. आणि बाकीचे किल्लेही घेतले.

इकडे अलमगीर याणीं जयसिंगराजे शिवाजी महाराज यांच्या पारपत्यास दक्षिणेस रवाना केलें. त्यांणीं विजापूर प्रांतास उपद्रव केला. सबब अदिलशहा यांणीं मोठमोठे सरदार सल्लाह अलमगीर व आपल्यामध्यें असावा म्हणून

रवाना केले. परंतु त्यांणीं कांहीं ऐकिलें नाहीं. तेव्हां अदिलशाहा यांणीं अबदुल महंमद याजबराबर फौज देऊन रवाना केलें. तों खबर आली कीं, जयसिंगाकडील सरफराज याणीं पांच सहा हजार फौज घेऊन जाऊन मंगळवेढ्याचें ठाणें घेतलें. त्या वेळेस सर्जेखान मंगळवेढ्यास जलद जाऊन लढाई दिली, सर्जेखान याची फत्ते जहाली. सर्फराज निघून गेले आणि सर्जेखान पादशहाच्या फौजेंत दाखल जहाले. अबदुल महंमद वजीर व पोलादखान व अजीजखान व गालीबखान व दियानतराव वगैरे तयार होऊन दक्षिणेंतील फौजेची व हिंदुस्थानच्या फौजेची कित्येक दिवस लढाई होत होती. इतक्यांत हैदराबादवाले कुतुबशहाचें पत्र अलीअदिलेशहास आलें जे, कुमकेची जरूर असल्यास पाठवितों. यांणीं फार उत्तम आहे म्हणून उत्तर पाठविलें. त्याजवरून कोणी नेकनामखान याजबरावर फौज देऊन पाठविलें तेही येऊन पावले. तों एके दिवशीं वर्तमान आलें कीं, अलमगीर याजकडून सलाबतखान जयसिंगाकडें येत आहे. त्याजवरून सर्जेखान फौजेनिशीं त्याचे तोंडावर जाऊन लढाई दिली. फत्ते सर्जेखान याची झाली. हैदराबादकर यांची व अलीशहा यांची फौज एकंदर लढती तेव्हां परिणाम नीट नाहीं, म्हणून जयसिंग दिल्लीस निघून गेले. पादशाह विजापुरास आले.

नंतर अली अदिलशहा नेहमीं ऐषआरामांत नाटकशाळेच्या[२१] संगतीस घालवूं लागले. छ. ४ रबिलावल रोजीं मुजफरखान बिदनुराहून आले त्यास सामोरें पादशहाची स्वारी जावी म्हणून निघाले तों रस्त्यांत वारा लागून प्रकृति बिघडल्यामुळें परत येऊन दाखल झाली. नंतर तिसऱ्या प्रहरीं बेशुद्ध झाले. एक दिवस एक रात्र तसेच होते. दुसरे दिवशीं कांहीं शुद्धि आली, परंतु अर्धे आंग गेलें. हें पाहण्यास अबदुल महंमद व खवासखान आले, पाहून परत गेले. मिरजा युसफबेगखान व धर्माजीपंत डबीर बादशहा जवळ राहून दरवाजा बंद करून येणें जाणें दिंडींतून यावें असें केलें आणि औषध उपाय हकीम शमशुद्दीखान याजकडून करवीत, परंतु शुद्ध पूर्ववत प्रमाणें [न] आली आणि रोग दिवसें दिवस वृद्धिगत जहाला. दौलतीचें काम अबदुल महंमद वजीर करीत होते. एक दोन दिवस पादशहाच्या समाचारास गेले. खवासखान चहूं दिवसांनीं येऊन हुजरे यांस बोलावून नेत. पादशहाकडे वजीर याचें जाणें येणें होतें त्या प्रमाणेंच दियानतराव जात येत होते, परंतु दौलतीच्या कामांत खलेलें[२२] जहाली नाहीं. दियानतराव सर्वकाळ अबदुल महंमद याचें कोणत्या वेळेस काय होईल या विवंचनेंत राहिले. युसफबेगखान खवासखान याच्या तर्फेनें वागूं

२१. नाटकशाळा=कंचनी, वेश्या. | २२. खलेल=अडथळा.

लागले. अबदुल महंमद वजीर व दियानतराव यांचा व धर्माजी पंत डबीर यांचा द्वेष पडून धर्माजीपंत मुजफरखान याच्या विचारें वागूं लागले. पादशहा याणीं विचार केला जे, खवासखान व मुजफरखान यांस वजिरी करण्याचें सामर्थ्य नाहीं आणि अबदुल महंमद याणीं दहा बारा वर्षे वजिरी करून माहितगार व कार्यकर्ते आहेत व शिवाजी महाराज व बहलूलखान राजी आहेत तरि त्यांस आणून, शाहजादा शिकंदर यास हवाली करून, त्यास आपल्या समक्ष तक्तावर बसवून त्याणीं कारभार करावा. त्याजवरून अबदुल महंमद यांस बोलावून आणून या प्रमाणें सांगितलें. नंतर त्याणीं कबूल केलें नाहीं. तेव्हां आपल्या मागें दौलतीची व्यवस्था कशी होईल ? अलमगीर पादशहा व शिवाजी महाराज हे उभयतां वाट पहात बसले आहेत. त्यास हेंच उत्तम. तुम्हीं शिकंदर पादशहास तक्तावर बसवून प्रांताचा बंदोबस्त तुम्हीं करावा. त्याणीं उत्तर दिलें कीं, माझ्यानें हें काम होत नाहीं. या कामास खवासखान योग्य आणि त्याचा बाप या कामांत मेले आहेत. त्याजवरून पादशहा अजुर्दा होऊन बसले जे, आपल्या मध्यें सामर्थ्य राहिलें नाहीं. त्यास दियानतराव वगैरे याणीं अबदुल महंमद यास सांगितलें. परंतु त्याणीं मान्य केलें नाहीं. आणि बोलिलें कीं, खवासखान याणीं शहाजादे यास तक्तावर बसवून आपण वजिरी करावी आणि आम्हास किल्ले शहादुर्ग व सगर व गुलबुर्गे देऊन मोगलाई तोंडावर ठेवावें. बहलूलखान याजकडे मिरज आहेच आणि पन्हाळ देऊन शिवाजी राजे यांच्या तोंडावर ठेवावें, आणि मुजफरखाम यास बिदनुरी ठेवावें. त्याजवरून खवासखान बहुत खुषी होऊन अबदुल महंमद व खवासखान यांचें क्रियाप्रमाण जहालें जे, पादशहा मृत्यु पावल्यावर दुसरे दिवशीं या प्रमाणें करावें. पादशहास रोगानें बहुत हैराण केलें ते समयीं दियानतराव खवासखानाकडे मिळाले. धर्माजीपंत डबीर मुजफरखान यांजकडे मिळाले. परंतु अबदुल महंमद व दियानतराव याणीं मुजफरखानाचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. पादशहास सांगून बिदनुरास रवाना केलें. नंतर धर्माजीपंत याणीं पादशहास सांगून परत मुजफरखानास आणविलें. त्याणीं फौज यादवाडांत ठेवून एकरात्रींत येऊन पावले. आणि सर्वकाळ पादशहाच्या सन्निध राहून खवासखान याची येण्याची परवानगी बंद केली, आणि सांगितलें जे, तुम्हांस येणें असल्यास एकटे यावें. या मुळें याचें व त्याचें वैमनस्य पडलें. मीरजा युसफबेगखान पादशहास रोग उत्पन्न जहाल्यापासून शेवट पर्यंत एक क्षणभर सोडून गेले नाहींत आणि खवासखान याची तर्फदारी करीत होते. पादशहास मृत्यूच्या पूर्वी पंधरा दिवस भ्रम पडला होता. युसफखान याणीं सर्व कारभार खवासखान याच्या स्वाधीन केला त्याणीं पादशहाचा अंतकाळ

अनेक कविकृत कविता

भाग ३ रा.

श्यामाकविकृत स्यमन्तकोपाख्यान.

आहे अद्वय पूर्ण तत्त्व न दिसे मायेचिया आरिसा ।
लीलावेश धरी प्रवेश विवरीं केला दमाया रिसा ॥
दावी कौतुक जो स्यमंतक हरी श्रीजांबुवंती हरी
तत्पादांबुज-वंदनीं रत मना ग्रंथक्रिया यावरी ॥ १ ॥
जे लीला अभिमन्युजा शुक वदे पारीक्षितातें मुनी ।
वैशंपायन जांबुवंतिवरणा ते दृश्य भाषा जनीं ॥
नाशी हंकृति ऋक्षराज-मानिंची श्रीसत्यभामा हरी ॥
ऐकावी सुमनें स्यमंतक-कथा जे पातकें संहरी ॥ २ ॥
पूर्वीं मारोनी रामें रजनिचरें-पती फोडिली बंदिशाळा ।
भद्रीं लंकेशबंधू करुनि चिरंजिवी आणिली भूमिबाळा ।
देवां इंद्रादि सर्वां सह कपि रिस ही बैसलासे विमानीं ।
आला तो राजधानीनिकट उतरला विश्व आनंद मानीं ॥ ३ ॥.
वामांगीं विलसे सुकांचनलता श्रीजानकी सुंदरी ।
श्रीगंगेहुनि शुभ्र चामर वसे शेषावतारांकरीं ॥
अग्रीं वायुसुतें विनीतसुचितें संभाविजे शासना ।
त्या श्रीरामपदांबुजीं रत मना अन्यत्र निर्वासना ॥ ४ ॥
भेटोनि बंधु भरता मग राजधानी । केला प्रवेश सुखसिंधु सिमा न मानी ॥
राज्याभिषेक विधिपूर्वक सर्व झाला । आज्ञा करी नृप कपीरिस-राक्षसांला ॥ ५ ॥
दे उचीत सकळांप्रति राजा । भावपूर्वक म्हणे सदनां जा ॥
स्नेहपूर्ण हृदयांत असावा । हेतु सार्थक पदीं च वसावा ॥ ६ ॥
तेव्हां ऋक्षपती करीत विनती अग्रें उभा राहिला ।
यावत्काळ बहुत संगर मही स्वर्गीं हि म्यां पाहिला ॥
महोर्दंडें प्रचंड कंडु सहसा अद्यापि गेला नसे ।
बा रे तों वर दे स्वदर्शन दिजे मत्प्रार्थना हे असे ॥ ७ ॥
ऐकोनियां वदत दाशरथी तयाला । जो इच्छिसी तव मनोरथ पूर्ण झाला ॥
आतां मनीं समज पूर्ण तुझी अपेक्षा । द्वापार अंत-समयीं करिजे प्रतीक्षा ॥ ८ ॥

---

१ ऋक्ष=आस्वल. (ऋक्षराज=जांबवान्) २ रजनिचरपति=राक्षसराजा रावण.
३ शेषावतार=लक्ष्मण. ४ संगर=लढाई. ५ दोर्दंड=बाहुदंड. ६ प्रतीक्षा=वाट पहाणें.

त्या नंतरे त्वरित वंदुनि पाद-पद्मा । सिंधूतिरीं रिसपती अजि ये स्व-सद्मा ॥
भूवीवरीं निजगृहीं मग शीघ्र आला ॥ राहे सुखें चि तंव काळ कितेक गेला ॥९
भावें भजे अनुदिनीं मनिं त्या अजाला । दैवी-कृपेकरुनि संतति-लाभ झाला ॥
कन्या तया परम सुंदर एक झाली । कौशल्यता च विधिची स्वरुपासि आली॥१०॥
तो पूर्ण ब्रह्म अवतार धरी हरी तो । नामें करुनि कलिकल्मष संहरीतो ॥
मा चंचळा परि कदापि जया चळेना। शेषादिकां स्तवनलेश हि आकळेना॥११॥
क्षीरांबुधींत उरगेंद्र करोनि माचा । राहे निजोनि सुख-सिंधु पराक्रमाचा ॥
कंसादिकीं बहुत पृथ्विस त्रास केला। ब्रह्मा स्तवी पय-निधी-तिरिं त्या अजाला॥१२॥
देव-स्तवें करुनि तोष विशेष झाला ।माया-विलास नटणें मग त्या अजाला ॥
जे जे क्रिया सकल ही करि त्या न केली। पूर्णावतार-चरिता मति हे भुकेली ॥१३॥

बाळ क्रीडा-समाजीं खळ बळि वधिले कंसविध्वंस केला ।
भक्तोद्धार प्रतापें करुनि वर-पदीं उग्रे ही स्थापियेला ॥
आणी शौर्यक्रमानें भिम-कुल-ललना लोक-लीला नुपेक्षी ॥
लोकीं लौकीक रक्षी परम पुरुष तो सर्व-संसार-साक्षी॥ १४ ॥
सत्राजीत म्हणोनि राजसुकुळीं होता गृहस्थाश्रमी ।
तेणें सूर्यप्रसन्नता तपवशें ते साधिली स्वाश्रमीं ॥
होतां अब्द पुरें स्यमंतकमणी दे तोषुनी दिन्मणी ।
तो नित्य प्रसवे सुवर्ण वजनी भारांष्ट तेजोगुणी ॥ १५ ॥
देतां त्यासि मणी वदे दिनमणी यत्नें यया रक्षिजे ।
त्वद्देहीं अशुचित्व प्राप्तसमयीं आनर्थता पाविजे ॥
केला आक्षेप सज्जनीं म्हणाति तो भारिक जाणों कसा ।
लेखा लेखक वित्पती च परिसा लीलावतीचा असा ॥ १६ ॥
साडेचौतिस या मणांवरि निकें शेराष्टका लेखिजे ।
तोळे एकविसांवरी अधिक ते चत्वारि मासे दिजे ॥
संख्या भार सुवर्ण एक चि असा जो नित्य अष्टावधी ।
भारांतें प्रसवे सुवर्णमणि तो प्रत्यक्ष तेजोनिधी ॥ १७ ॥
दे तो नित्य सुवर्णदान नगरीं शोभे विना याचकीं ।
विस्तारे अति कीर्त्ति लोक वदती वार्त्ताविना याच कीं ॥
प्रादेशीक अनेक विप्र तरले दारिद्र्य-सिंधू-पुरा ।
झाले लोक अशोक दुःख न उरे रक्षा जशी कर्पुरा ॥ १८ ॥

---

७ सिंधु=समुद्र * सद्म=घर. ८ उरगेंद्र=शेषसर्प. ९ उग्र=उग्रसेन राजा. १० भार=३४½मण, ८ शेर, २१ तोळे, ४ मासे असें पुढ १७ वे श्लोकांत आहे.

ऐशी ही लोक वाणी परिसत श्रवणीं कृष्ण बोले तयासी ।
केंचे हें हेम देशी अगणित विबुधां आणिकां याचकांसी ॥
तो बोले यादवेंद्रा [११]तरणि मज मणी दीधला भक्ति-योगें ।
तो देतो फार सोनें प्रतिदिनिं मग मीं दान देतों प्रयोगें ॥ १९ ॥
बोले हरी स्वहितअर्थ मनांत ध्यावा । होतो मणी तुज न योग्य नृपासि द्यावा ।
हा नीधि थारत नसे लघु आश्रमातें । जातां हि जे परम पावति ते श्रमातें ॥२०॥
[१२]मृगमदें चि मरे मृग कर्दळी । निपजतां तिस कर्पुर निर्दळी ।
फणि मणिस्तव गो निजचामरें । मिरवि भूषण वास्तव तो मरे ॥ २१ ॥
सांगे हरी स्वहित तें न मने च त्यातें । आरंभिलें अनहिता स्वक्रिया स्व हातें ॥
कंठीं प्रसेनअनुजा मणि बांधिलासे । जाणों दुजा दिनमणी च तसा प्रकाशे ॥२२॥
कोणेके काळवेळीं विपरित समयीं त्या प्रसेनें विहाळीं ।
केलें प्रस्थान झाली रजनितमवशें सर्व सेना निराळी ॥
एका अश्वोत्तमेंशीं भ्रमण करितसे [१३]सुप्ति नेत्रांसि आली ।
होणारा कोण टाळी अवचित विपिनीं [१४]केसरी गांठि घाली ॥ २३ ॥
मारी अश्वोत्तमाला वधुनि नर मणी शीघ्र घेऊनि गेला ।
त्या काळीं ऋक्षराजा विहरण करितां त्या वनामाजि आला ॥
पाहे तों दीप्ति मोठी नवल मग करी काय आला [१५]तमारी ।
शोधी [१६]ब्रह्मावतारी चपळ पद [१७]हरी देखताहे पुढारीं ॥ २४ ॥
मारी दोर्दंड कोपें वधुनि मग मणी घेतला तो प्रतापें ।
आलासे स्वाश्रमातें कुमरि म्हणतसे आणिलें काय बापें ॥
घाली कंठीं मणी तो उरत न विवरीं अंधकारासि थारा ॥
ऐकावें सावधानें म्हणत मुनिपुढें द्वारकेच्या विचारा ॥ २५ ॥
गेला प्रसेन म्हणती जन काय झाला । मागे हरी मणि न दे चि फळासि आला ॥
इच्छी समर्थ तरि सर्व हि शीघ्र यावें । दूराग्रहें सहित अर्थ जिवें चि जावें ॥ २६ ॥
लोकीं लौकीक ऐसा परिहरण करी कृष्ण शोधा निघाला ।
संगें घेऊनि सेना फिरत गिरिगुहा त्या वनामाजि आला ॥
पाहे तों वीर वाजी महिवरि पडले माग लागे हरीचा ।
त्यातें ही मृत्यु झाला रिसकरनिकरें लाविती लाग त्याचा ॥ २७ ॥
पुढें जातां जातां विवर नयनीं देखत [१८]हरी ।
[१९]हरी हा सद्रत्ना म्हणुनि वदती ते परिहरी ॥

११ तरणि=सूर्य. १२ मृगमद=कस्तुरी. १३ सुप्ति=झोंप. १४ केसरी=सिंह. १५ तमारी=सूर्य. १६ ब्रह्मावतारी=जांबवान्. १७ हरी=सिंह. १८ हरी=कृष्ण. १९ हरी=नेई.

[२०]हरीतें मारोनी करि कवण हे क्रूर करणी ।
रणीं त्याचे रक्तें करिन म्हणतो रक्त धरणी ॥ २८ ॥
ठेविले सकळ सैनिक मागें । हे कथा नृपवरा मुनि सांगे ॥
जातसे विवरिं एकट राया । जो उदीत खळदंड कराया ॥ २९ ॥
बोले मुनी सकळ सैनिक वीर द्वारीं । ठेवूनियां प्रविशला विवरीं मुरारी ॥
कैसा म्हणाल तरि तो विबुधावतारी । नव्हे चि त्यांत परि एक चि धैर्य धारी ।३०।
ते बोलती परम काळ कठीण आला । झाला अनर्थ तरि काय विवेक याला ॥
राहोनियां उपरि सार्थक होत नाहीं । द्वारावतीविण विचार न अन्य कांहीं ॥३१॥
सेना द्वादश दीन सर्व विवर-द्वारावरी राहिली ।
येतां मार्ग न देखती च हरीचा चिंतार्णवीं वाहिली ॥
प्रेतें प्राणविना स्वयें न चलती ज्यांतें नसे तारता ।
मध्यें [२१]स्यंदन चालवीत असती श्रीकृष्णजीचा रिता ॥ ३२ ॥
येतां देखति लोक ते नगरिचे शोभा नसे [२२]वाहिनी ।
साक्षेपें जंव पाहतां न दिसते श्रीमूर्ति [२३]आब्वाहिनी ॥
कृष्णावीण रयोत्तमा निरखितां तो काळ भासे कसा ।
कोणा कोणि न शांतवी प्रळय हा सर्वां शिरीं कीं तसा ॥३३॥
दुःखांबुपूर अति अद्भुत तेथ आला । शोकांबुधींत अवघा जन मग्न झाला ॥
इत्यादि राम पुसताति वृतांत सारे । सांगा त्वरें वदति दृश्य पदार्थ सारे ॥ ३४ ॥
जातां देखों प्रसेना मरण अवचटें केसरीचेनि हातें ।
होतां तेथूनि अग्रे [२४]निधन रिसकरें देखिलें त्या हरीतें ॥
त्याचा ही शोध घेतां विवर मग पुढे एक तें थोर भारी ।
आम्हां ठेवूनि द्वारीं न धरि भय शिरे एकटा कैटभारी ॥ ३५ ॥
आम्ही द्वादश दीन सर्व विवर-द्वारावरी राहतां ।
कांहीं एक उपाय तेथ न चले सर्वांमतें पाहतां ॥
आलों वृत्त निवेदनार्थ इतुकें हें ऐकतां त्या मुखें ।
हाहाकार च वर्तला जनपदीं गेलीं गळालीं सुखें ॥ ३६ ॥
गडबडां धरणीवरि लोळती । वदनिं खेदक शब्द हि बोलती ॥
हरिविना सुख तें कवणा असे । सकळ अंडकटाह रिता दिसे ॥ ३७ ॥
पिता बोले कृष्णा न पुरवुनि तृष्णा मज कसा ।
वियोगाब्धीमध्यें बुडत पहसी शोकवळसा ॥

---

२० हरीतें=सिंहाला. २१ स्यंदन=रथ. २२ वाहिनी=सेना. २३ आब्वाहिनी=मेघसदृश. २४ निधन=मरण.

अनेकां जन्मांचे सुकृतफल देऊनि हरिलें ।
मुखीं कृष्णा कृष्णा म्हणत तंव मूर्च्छेनं वरिलें ॥ ३८ ॥
वियोगें पुत्राच्या जगजनकमाता तळमळी ।
करें ताडी वक्त्रा जळ गळतसें नेत्रकमळीं ॥
अरे रे गोविंदा वदन नयनीं दाखवि हरी ।
न कंठे रे बाळा तुजविण मला देहकुहरीं ॥ ३९ ॥
विराली सर्वांगीं भिमक-तनया चिद्रुपकळा ।
अलंकारां त्यागी नयनिं जळ वक्त्रेंदु विकळा ॥
भुमी लोळे हातें उरशिरमुखा ताडण करी ।
किती सांगावी ते लहरिवरि दुःखाब्धिलहरी ॥ ४० ॥
तों संत भक्त हरिचे परमाप्त आले । जे कां चतुष्टयगती हरितें मिळाले
ते बोलती चतुर हो वचनावधारा । नेणा हरीचरित शोक वृथा उभारा ॥ ४१ ॥
बोले उद्धव भक्तराज सकळां कां आदरा शोक हा ।
बालत्वादि चरित्र चित्र हरिचें अद्यापि [तुम्ही] पहा ॥
दुष्टां दंड उदंड दैत्य वधिले कंसादिकां ही असा ।
काळाचा हि विशाळ काल हरि जो त्या मृत्यु माना कसा ॥ ४२ ॥
दिसे शोभा सर्वीं अमळ दिसती या दश दिशा ।
न कांहीं दुश्चिन्हें हृदयकमळीं साक्षि ही अशा ॥
वदों हे सद्वाणी धरुनि असणें निश्चय मनीं ।
न जावें कोणीं ही चतुर नर हो शोक-भुवनीं ॥ ४३ ॥
ऐकतां नगर-शोक-पसारा । पूशिलें विवर गूढ विचारा ॥
आयकें मुनि म्हणे कुरुराया । तो शिरे विवरिं गर्व हराया ॥ ४४ ॥
सकल समुह--पंक्ती देखिली अंगनांची । अवचित तंव पाहे मूर्ति सर्वोत्तमाची ॥
जवळि कुमरि पाहे तो मणी कंठ-देशीं । हरुनि मग हरीनें घेतला सत्वरेशीं ॥ ४५ ॥
देखतां चि हरितें रिसदारा । बोलती अजि किमर्थ उदारा ॥
जाहलासि पतिचा अपराधी । कूर वीर सगुणा तुज बाधी ॥ ४६ ॥
कोपी उग्र पराक्रमी रिसपती त्याच्या बळाची सिमा ।
ब्रह्मा इंद्र कृतांत रावण-रिपू ते जाणती विक्रमा ॥
या लागीं अरविंद-सुंदर-दशा कारुण्य वाटे मना ।
जावें देउनि रत्न सत्वर घरा चित्ताचिया मोहना ॥ ४७ ॥
देखतां चि नयनीं छळशी रे । सुंदरा मग कसा पळशी रे ॥

---

३५ अरविंद=कमल.

वाटसी जिव जसा गुणरत्ना । सांगतों तव हितास्तव यत्ना ॥ ४८ ॥
बोले गर्जोनि वाचा त्रिभुवनपति तो सिंधु जो कीं बळांचा ।
जा जा तो देखवा जा न गणि विर दुजा गर्व नासूं खळाचा ॥
तुम्हीं जाना च जाया धरुनि जरि भया ऋक्ष तो जागवाया ।
गर्वाच्या पर्वताची महिवरि निकरें ताडितों दीर्घ काया ॥ ४९ ॥
हें कठोर घन गर्जन कानीं । ऐकतां च उठला दचकोनी ।
देखतां नयनिं मानव ऐसा । कोपला वनिं हुताशन तैसा ॥ ५० ॥
आरक्त नेत्र वदनीं विकराळ दाढा । क्रोधें करी दशैंन शब्द मुखें कडाडां ॥
रोमीं उभीं कडकडी भुजकाळदंडा । ज्या विक्रमें गलितवीर्य विरप्रचंडा ॥५१॥
विष्णु तो त्रिजगनायक साचा । वर्णवे न पुरुषार्थ तयाचा ॥
सृष्टि-लेख करि फार विधीचे । कीं अगाधपण अंबुनिधीचें ॥ ५२ ॥
दोघे वीररसांबुधी डहुळले एकाकि ठेले बळें ।
हस्तें हस्त पदें पदा विदळती मल्ल क्रमें आगळे ॥
देती ते धडका चपेट कडका शब्दोद्भवे गर्जना ।
नाना युक्ति परस्परें उरशिरीं कोपाद्भुतें मज्जना ॥ ५३ ॥
अठ्ठावीस दिनावधीं दरिगुहाअभ्यंतरीं भीडती ।
एका एक ढळे चि ना किमपि ही नादें दणाणे क्षिती ॥
देवें युक्ति विचारिली निज मनीं त्रैलोक्यभारा तळीं ।
झाला बा न वधासि योग्य म्हणुनि भक्ताग्रणी हा बळी ॥ ५४ ॥
आणिला सबळ भूमि अहो तो । विस्मयें चकित अद्भुत होतो ॥
वीरसागर बळें तरलों कीं । मत्समान नवता सुरलोकीं ॥ ५५ ॥
अशा या पस्ताई पडत तंव चित्तांत विवरी ।
म्हणे आज्ञा घेतां रघुपतिमतें गौरव करी ॥
करीं मी विज्ञप्ती प्रबळबळ योद्धा मज असा ।
घडावी त्वद्भेटी वर वरद मानूं भरंवसा ॥ ५६ ॥
अस्तू म्हणोनि नृप भास्कर-वंशरत्नें । हें पावसी पुढति जाण विना प्रयत्नें ॥
द्वापार-अंत-समयीं वरदान साचें । देईन दर्शन तुतें पद-सारसाचें ॥ ५७ ॥
ऐशी वृत्ति विरे उपाधि विसरे तो क्रोध ही वोसरे ।
चित्तीं प्रेम भरे विरत्व उतरे संसारमाया सरे ॥
कंदर्पादि नुरे अहंकृति सरे सर्वांग ही पाझरे ।

---

२६ दशन=दांत. २७. रोम=केश.

अनुक्रमणिका

माघारें नयनांबुजीं निरखितां श्रीराम देखे त्वरें ॥ ५८ ॥
वज्रादिलक्षणसुलक्षण पादपद्मे । योगीशमानसे[28]मधुव्रतसेव्य सद्मे ॥
शापाभिमोचन पहा सतिगौतमाचें । ते देखिले चरण त्या पुरुषोत्तमाचे॥५९॥
रक्षोगणांसि भय देत कठोर साचें । देतां निजां वरद ओघ सुधारसाचे ॥
सीताकरग्रहण मंगल मंगळाचें । ते देखिले कर तया शुभमंगळाचे ॥ ६० ॥
केले स्वभक्त भजनें निजरूप सारे । इच्छावशें च पसरी अवघे पसारे ॥
त्याचे सुखासि मुख कोण जगीं निवेदी । नेणों म्हणोन धरिलें दृढ मौन वेदीं ६१
हें देखतां वदन सद्गद ऋक्ष झाला । अष्टध्वज विमल सात्विकभाव आला ॥
सत्वादि शांति मग आदरिलें स्तवातें । वर्णी यथास्वमति राघववैभवातें ॥ ६२ ॥
श्रीसूर्यवंशवर राघव रामराया । श्रीवत्स निस्पृहजनांत खरें कराया ॥
तूं पूर्णकाम सुखधाम कृपैकसिंधू । केली दया मणिमिसें मज दीनबंधू ॥ ६३ ॥
स्वामी रूपें ज्या मज तोषवीलें । तें रूप पाहूं मनिं इच्छियेलें ॥
ऐकूनियां राम उदार-मूर्ती । झाला तयीं कृष्ण विशालकीर्ती ॥ ६४ ॥
कोपशील जरि तूं लघु भृंगी । जों न होय पळ तों मज भंगी ॥
मानिसी स्वपदरेणु रिसातें । मर्दिलें मज तुवां निज हातें ॥ ६५ ॥
असे आतां माझी विनति चरणीं एक परिसा ॥
न कांहीं आशंका तव पदरजें सार्थक रिसा ॥
कितेका काळांची विरूढलि गृहीं संततिलता ।
गमे हे अर्पावी तव चरणसेवेसि दुहिता ॥ ६६ ॥
त्वां जिंकिला मणि सुचंडपराक्रमानें । ईचें करीं ग्रहण या च अनुक्रमानें ॥
कीजे म्हणे हरि नुपेक्षित तो स्वदासा । अर्पी सुता मणिसहीत जगन्निवासा॥६७॥
तों ऐशा सुदिनीं प्रबंध वदनीं डोले हरीकीर्तनीं ।
स्कंधीं ब्रह्मविणा कथी हरिगुणा तत्काळ आला मुनी ॥
बोले ऋक्ष समस्त पुण्य फळलें उद्धार केला दिना ।
श्रीकृष्णें हि विनीतता मुनिचिया केलें पदीं वंदना ॥ ६८ ॥
केली पुजा विधिपुरःसर नारदाची । ऋक्षें सुकीर्त्ति कथिली भवपारदाची ॥
गंधर्वलग्न विधिपूर्वक लाविलेंसे । आश्चर्य हें मुनिवराप्रति दाविलेंसे ॥ ६९ ॥
नमूनी सर्वात्मा हरि म्हणतसे आजि सुदिनीं ।
करावें कीं येथें मज गमतसे गायन मुनी ॥
मुनी चित्तीं भावी नृपति परि हा गोवळ खरा ।
वनौकांच्या[29] सार्थी मज म्हणतसे गायन करा ॥ ७० ॥

---

२८ मधुव्रत=भ्रमर. २९वनौकांच्या=अरण्यांत रहाणाऱ्या आस्वलाच्या.

कांहीं न बोलत मुनींद्र उगाच राहे । भक्तांसि गर्व हरितें सहसा न साहे ॥
आज्ञा करोनि मग आणवि रीसबाळें । गा रे कळेल तरि सांगितलें कृपाळें॥७१॥
ऋषी हांसे चित्तीं रिसशिशु करिति जे गायनकळा ।
हरी याचा भोक्ता तरि इतर सुकळा जैथ विकळा ॥
मनीं भावी ऐसें परि श्रवण उपहासार्थ करितो ।
मुनीतें लक्षेना हरि त्रिभुवनपती गर्व हरितो ॥ ७२ ॥
देई विणा विनविला मुनि ऋक्षतोकीं । नेदी च ते समयिं त्यासि मुनींद्र तों कीं ॥
हे तंतु तीन तुटती रिसहस्तकानें । कैसें किजे म्हणत नारद कौतुकानें ॥ ७३ ॥
सांगे हरी मुनिवराप्रति गायनाच्या । हे रीस जाणति कळा सकळा तयाच्या
दीजे विणा न करुनी अनमान साचा । ऐकोनि देत मुनि हस्तकिं त्या रिसांच्या ॥७४॥
वीणा घेउनियां करीं रिसशिशू लावी स्वरांच्या गती ।
तेव्हां श्रीहरि आणि नारद स्वयें कौतूक तें पाहती ॥
तंतू सर्व बरे स्वरांसि मिळतां वाजे विणा सुस्वरें ।
गेला गर्व गळोनी नारदमुनी आश्चर्य मानी खरें ॥ ७५ ॥
सप्तस्वरें करिति गायन औट मानी । जें ऐकतां मघवें[30] राजपदा न मानी ॥
ताटस्थता वरित ते जन मूढ सारे । वेधे न नारद सुविद्य मुनी कसा रे ॥ ७६ ॥
केलें गायन सुस्वरें वनचरें ईशकृपा-ईक्षणें ।
गानाचीं विचित्रत् समग्र असती ज्या गायनीं लक्षणें ॥
गानीं नारद जो विशारद[31] हि तो आश्चर्य मानी मनीं ।
झाले ऐकुनिया चकीत रिस ते तैशा च तद्भामिनी[32] ॥ ७७ ॥
इच्छामात्रें च निर्मी भुवननिवहें[33] जो पूर्णब्रह्म[34]ावतारी ।
साक्षी अद्यापि दावी नयनिं जलनिधीं प्रस्तरा[35]लागिं तारी ॥
सर्वांचा ईश तो हा अघटित घडवी काय आश्चर्य मानां ।
गानातें वन्यवक्त्रें करवि परिहरी नारदाच्याभिमाना ॥ ७८ ॥
त्या गानें तद्वनींचे उपलें[36] विरुनियां होय तत्काळ पाणी ।
सत्तावैचित्र्य ज्याची नवल परि अशी दाखवी चक्रपाणी ॥
संकेतें श्रीहरीच्या महति महिवरी ठेविली त्या रिसांनीं ।
आले ते पूर्वभावा दृशद[37] सकळ ही गायनाच्यावसानीं ॥ ७९ ॥
वीणा शिळेंत शिरतां स्वर शांत केला । लज्जीत नारदमुनी श्रवणा भुकेला ॥
पाहे विणा विधिज तों तंव अर्ध राहे । तो विस्मयें म्हणत गर्व हरी न साहे ॥८०॥

---

३० मघव=इंद्र. ३१ विशारद=निपुण. ३२ भामिनी=स्त्रिया. ३३ निवह=समूह. ३४ ब्रह्म=परमेश्वर. ३५ प्रस्तर=दगड. ३६ उपल=दगड. ३७ दृशद=दगड.

वीणा जो घे मुनी तो न सुटत चि तळीं प्रस्तरीं लीन झाला ।
ऐसें पाहोनि गर्वा त्यजुनि मुनि नमी कृष्णपादांबुजाला ॥
निर्मोनें श्रीहरीचें पदनमन तों मोह ही आंकळेना ।
वृत्ती जो मानसाच्या न उपरमति तों कृष्ण आत्मा कळेना ॥ ८१ ॥

जगन्निवासा तुजला नमो जी । अन्याय माझा हरि हा न मोजीं ॥
मूर्ती कळाधार धरोनि तंतू । जैसा तसा नाचविसी जगा तूं ॥ ८२ ॥
सबाह्य तूं व्यापक या जगातें । सोनें उपादान[38] जसें नगातें[39] ॥
मेणोनि ऐशी धरिली अहंता । होसी दयाळा परि गर्व-हर्ता ॥ ८३ ॥
देईं विणा करित वंदन देवराया । तूं तों समर्थ अपराध क्षमा कराया ॥
बोले हरी करुनि गायन घे मुनींद्रा । कां आजि मानस नव्हे विरहीत तंद्रा ॥८४॥
मी बाळ बाळक किती छळशील आतां । तूं तों पितामह तथापि हि तात माता ॥
ताडी पदेंकरुनि बाळक माउलीतें । ते मानवी जननि मानित तोष चित्तें ॥ ८५ ॥

ब्रह्मा इंद्र करोनि गर्व तुजशीं वत्सादि गोवर्धना ।
नानायुक्ति विचारणा विचरती ऐशा किती कल्पना ॥
जाणें मी अवघें परंतु घडली तैशी च माझी क्रिया ।
गेला गर्व गळोनि सर्व मजला देवें करावी दया ॥ ८६ ॥

ये हास्य तों हरि चराचर-पाळकातें । गा रे पुन्हां म्हणतसे रिस-बाळकांतें ॥
गातां चि ते गळित अश्म[40] समस्त झाले । सप्रेम घेउनि विणा मुनिराज डोले ॥८७॥
हे लीला नवल त्रिलोकपाळकाची । वंदी तो मुनिवर धूळि बाळकांची ॥
आतां या उपरि कथा पवित्र राया । जे नौका भवसागराप्रती तराया ॥ ८८ ॥

पौरीं शोकरुपें चि मास भरला शोभा नसे सर्वथा ।
जैशीं सुंदर मंदिरें निशिभरें दीपाविणें कीं वृथा ॥
कोणेके सुदिनीं समस्त मिळती अंबालया जावया ।
बाळेंआदिकरोनि अन्य नगरीं कोणी न पाहावया ॥ ८९ ॥

सद्भावें करितां सुपूजनविधी संतोषली काळिका ।
पृच्छा जों करिती वदे गगनवाक्[41] चिंता करूं रे नका ॥
आहे स्वस्थ हरी करुनि युवती तो येतसे मंदिरा ।
शृंगारा नगरी त्वरीत जन हो साहित्य लग्ना करा ॥ ९० ॥
ऐशी ही सुष्ट वाणी परिसुनि श्रवणीं विश्व आनंद मानी ।
येतां मार्गीं सुचिन्हीं खगमृगमिळणी वायसांची सुवाणी ॥

---

३८ उपादान=ज्याच्या पासून एकादी वस्तु होते तें; दागिने सोन्यापासून होतात म्हणून सोनें हें दागिन्यांचें उपादान. ३९ नग=दागिने. ४० अश्म=दगड. ४१ गगनवाक्=आकाशवाणी.

वाहूनेत्र स्फुरोनी विकसित वदनीं हर्ष सीमा न मानी ।
नानावाद्यें विनोदें नगरजन पहा पावले राजधानी ॥ ९१ ॥
तों अकल्पित सुवार्तिक दोन्ही । वर्धमान करशब्द वदोनी ॥
दाविती अजि अजी हरि आले। ऐकतां सकळ सादर झाले॥ ९२॥
झाली सन्नध चातुरंग अवघे ग्रामस्थ ही लोटले ।
एका एक पुढें त्वरा करुनियां श्रीवल्लभा भेटले ॥
संगें नारद जांबुवंति हरितें देखूनियां कामिनी ।
आल्या घेउनि आरत्या निशिकरा तारा जशा यामिनी ॥ ९३ ॥
माता पिता नृपति वंदुनि देवदेवा । तो भेटला सकळिकांस हि वासुदेवा ।
आनंद दुकमाळि नागरिकांसि झाला । हर्षांबुपूर नयनीं न धरे चि आला ॥९४॥
त्या नंतरें सकलवृत्तविशारदानें । केलें निवेदन नृपा मुनि नारदानें ।
हे आणिली वधु सुयोग्य विवाह होणें । साहित्य आजि सुदिनीं च तुम्ही पहाणें ॥९५॥
बोलावोनि ऋषी पुरोहित तथा ग्रामस्थ अत्यादरें ।
जो उद्योग जयासि योग्य अवघे ते योजिती सादरें ॥
लक्ष्मी ज्या पादिं सेवनासि रतली त्याच्या गृहीं कायसे
साहित्यासि विलंब जाण नृपती आश्चर्य हें तों नसे ॥ ९६ ॥
सुमंत्रे वेदोक्तें वरुनि वधुतें मंगल करें ।
जशी ज्याची इच्छा पुरवुनि तशी अंबुजधरें ॥
चतुर्थी होमांतीं निजगृहिं रमा पूजन-विधी ।
अशेषा संपादी हरि करि अशी यज्ञ अवधी ॥ ९७ ॥
आक्षेप हा जरि कदाचित चित्त भावी । ऋक्षात्मजा कशि सुलक्षण हो वदावी ॥
ऐसें कदापि न म्हणा बहु येथ साक्षी । काद्रव्यनंदिनि सुलक्षण सारसाक्षी ॥९८॥
तैशी च ते गिरिसुता वनिता भवाची । सिंधूसुता न गणवे गति वैभवाची ।
सीता सती धरणिजा रघुवीरकान्ता । मत्स्योदरी शुकमुनीश्वरतातमाता ॥९९॥
या ऊपरी स्वसदनाप्रति ऋक्षराजा । आणोनि त्यासि वसुदेव करीत पूजा ।
केला विनोद तुमच्या सदनीं अहो तो । रातोत्पलोत्पाति शिळेवरि सद्य होतो॥ १०० ॥
हें जसें चरित चित्र चि येथें । कीं सुयोग्य चि असे तरि तेथें ॥
कां शिळे चि वरि आकृति दावी । त्यास ही जलज वाणि वदावी ॥१०१॥
भाव कीं अजि अशा स्वरूपाशीं । हे सुता उपजली गुणराशी ॥
तो म्हणे आजि नपूंसक देहीं । कामचार करि काम अदेही ॥१०२ ॥
याचा भाव तुझ्या कुळीं तरि पहा कीं शापिलें पूर्वजें ।
नाहीं छत्रसिंहासनादिबिरुदें पौरुष ही सर्व जें ॥

अनुक्रमणिका

तेथें या हरिची लिळा प्रकटली जे दुष्टसंहारिणी ।
गातां ऐकवितां मनें विचरितां संसारसंतारिणी ॥ १०३ ॥
तेथें यादव बोलती रिसपती जामात हस्तें पूजा ।
केली सांग म्हणोनि ऐकत असों हे अर्पिली आत्मजा ॥
बोले ऋक्ष अहो यथार्थ वदतां आत्मा जगाचा हरी ।
पूर्वीं म्यां वर इच्छिला भुजबळें तो तृप्ति माझी करी ॥ १०४ ॥
सर्वां या कमठासि योग्य धरणें आहे गिरी-मंदरा ।
हे कां हो अवघे तुम्ही मिरवितां एकें धरावी धरा ॥
येकें शंख विनाश येर अवघे ते योजिले आहरा ।
तैसे यादव हो तुम्ही मज पुढें कां गर्व मिथ्या करा ॥ १०५ ॥
या वरी स्वसदना प्रति जाया । ऋक्षराज मुनि नारद राया ॥
दे निरोप मग वंदुनि जाती । जाहली पुढिल ऐक कथा ती ॥ १०६ ॥
तेव्हां सत्राजितातें मणिवर दिधला तो हि लज्जीत झाला ।
आम्ही ज्याच्या सुखानें सुखरुप असिजे त्या मनोभंग केला ॥
ऐसें भावोनि चित्तीं सहित मणि सुता सत्यभामा हरीतें ।
द्यावी हें योजिलेंसे सुहृदसह मतें अर्पिजे या सुचित्तें ॥ १०७ ॥
तों ज्योतिषी भट पुरोहित सुज्ञसुज्ञां । आणोनि तो चि सुमुहूर्त विवाहयज्ञा ॥
वंदूनियां वडिल सद्‍गुरु सभ्य शिष्टां । केली त्वरीत मग मंडपसुप्रतिष्ठा ॥१०८॥
अज्ञापिताति मग शिष्ट तयांसि तेव्हां । अभ्यूदयीक करणें बुध्हि शीघ्र एव्हां ॥
स्थापूनि देवक मुहूर्त अनुक्रमानें । संपादिजे विधि जसा स्वकुळानुमानें ॥ १०९॥
झाली सीमांतपूजा उभय सदनिं ही स्थापिती देवकातें ।
वस्त्रें घेऊनि देती शिववचनकरा दक्षणा याचकातें ॥
वाक्‌दानाचे विधीनें वधुपुजन करा पूर्वीचे निश्चयासी ।
केलें प्रस्थान देवें रुखवत पहिलें घेउनी अग्रयासीं ॥ ११० ॥
राया करोनि मधुपर्क विवाहवेळीं । केली उभी हरितरूपति वंशवेली ॥
मध्यें धरूनि सुपटासि सुभद्र वाणी । उच्चारिती गणक ते न करोनि वाणी १११
आले देव समस्त दिक्पति पहा दाटी विमानीं नभीं ।
वाद्यें वाजति दिव्य घोष गगनीं नाना ध्वनी दुंदुभी ॥
सर्वांचा जयकार शब्द उठला गंधर्व गाती स्वरें ।
पुष्पें वर्षति देव ते च समयीं त्रैलोक्य हर्षें भरे ॥ ११२ ॥
द्वैत अंत्रपट वेदविदानीं । टाकुनी नयनिं मुक्तिप्रदानीं ॥

---

४२ कमठ=कांसव.

दावुनी हरिति भेदतमाला । घालवीति हरिकंधरिं माळा ॥ ११३ ॥
झाले सुलग्न वरिली हरि सत्यभामा । साक्षाद्धरी स्वरूप यास्तव गर्वसीमा ॥
त्या नंतरें वधुपिता करि विप्रपूजा । जे त्या सभेंत करि त्यांचि हि ते च पूजा११४
रत्नादि आभरणयुक्त अनंत वासां । विध्युक्त अर्पित पुजोनि जगन्निवासा ॥
धेन्वादि आंदण तसें बहु दास दासी । देई स्यमंतकमणी हि सुखप्रदासी ॥११५॥
बोले सत्राजितातें अकपट हरि तो हा मणी त्वां चि घ्यावा ।
आम्ही लोकापवादा परिहरि दिधला जाण या सत्य भावा ॥
बंधू तो व्यर्थ गेला तुज हित न कळे सांगतां ही कळेना ।
आतां ही सावधानें जतन जिव करीं नीध हे आकळेना ॥ ११६ ॥
ब्रह्मेंद्ररुद्रमुनिदानवदेवदेव । तो जोडला सुहृद आपण वासुदेव ॥
मानूनि दे बहु द्विजांसि सुवर्णमुद्रा । आनंदला उदकवृद्धि जशी समुद्रा ॥११७॥
सुगंध तैलादिक मज्जनातें । सारूनियां घेति सुभोजनातें ॥
उत्साह ऐसा परि चारि राती । पूजोनियां तैं करिती वराती ॥ ११८ ॥
खगेंद्राचे स्कांदीं चढत हरि घेऊनि युवती ।
पुढें मागें चाले भटसहित सेना गजवती ॥
प्रदीपांची शोभा गगनिं भरला निःस्वन तुरीं ।
असा जातो सद्मीं स्तवन करितां भाटचतुरीं ॥ ११९ ॥
श्रीचा पती परि तिच्या करि पूजनातें । भाग्योदयासि रिति दाखवितो जनांतें ॥
कर्ता न होय वधुतें गृहकृत्य दावी । लीलाप्रवृत्ति हरिची किति हे वदावी ॥१२०॥
ऐसें विध्युक्त पाणिग्रहण यदुविरें लोक जैसे करीती ।
आत्मा जो पूर्णकाम प्रगट जगहिता तो नसे लोकरीती ॥
दिव्यालें दिव्य वस्त्रें सकळ सुहृद ही पूजियेले द्विजाती ।
भाटादीसेवकांतें उचित सकळिकां देय दे सर्व जाती ॥ १२१ ॥
केले याचक तृप्त हेमवसनें धान्यादिकें गोधनें ।
हस्तीअश्वरथादि इच्छित जशीं त्यां दे तशीं वाहनें ॥
भूदानें नगरें त्रिवीध विधि जे धर्मादि दे सादरें ।
योगी भक्त विरक्त त्यांसि हृदयीं आलिंगिले आदरें ॥ १२२ ॥
जो ज्ञानविग्रह अमूर्त्त अनंत राया । साकारला अग भवांतुनि उध्दराया ॥
त्यां तद्विवाह अजि वर्णियला असा रे । गातां जनांसि सुख दे हरि दुःख सारे१२३
ऐसें विवाहचरितामृत माधवाचें । जे प्राशिती श्रवणिं वा पढतील वाचे ॥
त्यां दे हरी स्वपद नासुनि आपदांसी । वंदीतसें म्हणुनि संतत त्या पदांसी ।१२४।
अशा या रिती द्वारकाधीश नांदे । गृहस्थाश्रमीं सौख्य जो सज्जनां दे ॥

अनुक्रमणिका

तयाची कथा हा चि सारांश माना । नसे इच्छिलें जी कवींमाजि माना ॥१२५॥
लीला हे जगदात्मया श्रिहरिची त्रैलोक्यउध्दारिणी ।
तो श्रीवल्लभ कर्णधारक जनां हे नाव उत्तारिणी ॥
आतां दुस्तर हा भवाब्धि तरतां नाहीं च धोका मना ।
श्रीरामस्मरणाविना इतर ते श्यामा नसे कामना ॥ १२६ ॥

समाप्त.

गणेशजन्म.*

एके दिनीं स्नान करोनि भस्म । चर्चीतसे जो करि भस्म भस्मा ॥
लावूनि नेत्रांबुज कंबुकंठीं । ध्यानें करोनी बहु काळ कंठी ॥ १ ॥
येवोनि वंदी पदयुग्म देवी । तुम्हाहुनी कोण वरिष्ठ देवीं ॥
सांगा मला सत्वर देवदेवा । ब्रह्मादिकां जो न कळे न देवां ॥ २ ॥
निराकार निर्गूण जो या प्रपंचीं । नसोनी कदां वेद ज्यातें प्रपंची ॥
जगानंद हा स्वस्वरूपीं चिदात्मा । असे तो चि तूझा कळेना कदात्मा ॥ ३ ॥
श्रवण हें करुनी वदला शिवे । पुससि तूं तुज काम मनीं शिवे ॥
परम गुह्य तुला न कळे कदा । श्रुतिपुटीं परिसें तरि एकदा ॥ ४ ॥
असोनि ऐसा निजभक्त कामा । प्रसन्न होतो वरदेश कामा ॥
गुणत्रयांच्या करि हा विभागा । गणेश हें नाम असे विभागा ॥ ५ ॥
सुरेंद्रादि ज्या प्रार्थिती नम्र वाणी । असोनी जयाची मला कोंवि वाणी ॥
प्रयत्नें करा हा चि प्रत्यक्ष मातें । स्मरें श्री तसें वत्स जेंवी स्वमाते ॥ ६ ॥
शिव वदे सुवनीं करिं या तपा । सहन वो शरिरीं शितआतपा ॥
करुनियां पवनांबु मुखांतरीं । धरुनि ध्यान वसें चि वनांतरीं ॥ ७ ॥
एकाक्षरी मंत्र जपोनि वाणी । ज्या शोधितां स्तब्धलि वेदवाणी ॥
सबीज तो मंत्र मुखें म्हणावा । प्रवाळमाळा करिं हा गणावा ॥ ८ ॥

घनाक्षरी

संख्या नित्य एक लक्ष । करीं जप हा सलक्ष ॥
द्वादशाब्दीं वो प्रत्यक्ष । प्रसन्न तूज गणपती ॥ १ ॥
राहोनियां एकनिष्ठ । सदां असोनी संतुष्ट ॥
मनीं नाणीं सुष्ट दुष्ट । महाघोर विपत्ती ॥ २ ॥

---

* टीप एथून बारा प्रकरणें रा० रा० रामजी धोंडजी खानोलकर हास्पिटल असिस्टंट नेटिव ट्रुप्स क्वेटा दक्षिण आफगाणिस्थान यांनीं पाठविलेलीं आहेत.

पावलीया थोर विघ्न । करिल देव हा निर्विघ्न ॥
चित्तवृत्ति हे निमग्न । करिल जैसा गणपती ॥ ३ ॥
क्षुधा तृषा अपहार । करोनि वर्जी उपहार ॥
आरक्त पुष्प महाहार । कंठीं घालीं पार्वती ॥ ४ ॥ ९ ॥
वदोनी असें कर्णरंध्रीं त्रिनेत्रें । सबीजाक्षरें अर्पिला पद्मनेत्रे॥
नमस्कारुनी सव्य घाली शिवातें। त्वरें चालिली वावडी जैशि वातें ॥१०॥
लेनाद्री बहु उच्च उत्तरदिशे तो पादपीं शोभला ।
त्यामाजी च सरोवरीं कमळिणी तेणें चि तो दाटला ॥
तेथें स्नान करोनि धौत वसना नेसोनि ते पार्वती ।
घालोनी गिरिजासनावरि बसे एकाग्र चित्तीं सती ॥ ११ ॥
ठेवुनी गणेशा सु-मंडपीं । पूर्वमूख ते बैसली सती ॥
द्वादशाब्द ते लोटले तपा । तों दयानिधी पातली कृपा ॥ १२ ॥
प्रगटला तिच्या ध्यान ओवरीं । कोटि सूर्य ते न पावती सरी ॥
किरिट मस्तकीं श्रवणीं कुंडलें । मुक्तमाळिका पदक शोभलें ॥१३॥
दशभुजांवरी दिव्य आयुधें । शंख चक्र ही मिर्नाल त्यांमधें ॥
मुख्य विष्णु वक्त्र सव्य त्या शिवा । वाम भागिं त्या विरंचिची ग्रिवा
कोटि मदन ज्यावरुनि सांडणी । दाटला बहुत अंगभूषणीं ॥
शेष मंचकीं कंज आसनीं । देखिला असा ध्यानसद्मनीं ॥ १५ ॥
दीर्घ शब्द तों करुनि बोलिला । पुससि पार्वती कोण तूं मला ॥
जपुनि मंत्र ज्या तूं अनुष्ठिसी । तो चि मी असें काय इच्छिसी ॥१६
ऐकोनी वचना वदे सुवचना मी यांचि जे याचना ।
द्यावी हे सुचना अनेक रचना कांहीं मला सूचना ॥
जैसा हा बचनाग भक्षुनि जनीं कोणी च वांचे च ना ॥
तैसी हे चि विवंचना मम मनीं झाली करीं सिंचना ॥ १७ ॥
देवारिदमना सुरेंद्रनमना मत्प्राप्ति जे कामना ।
तेणें मी श्रमणा श्रमिष्ट सुमना तूं पाववीं वाम ना ॥
केलें आगमना सुबुद्धिरमणा आनंद झाला मना ।
त्वद्दीना क्रमणा त्रितापशमना वारीं त्वरें श्रामना ॥ १८ ॥
अपत्याची इच्छा मज बहु असे विश्वजनका ।
नको कांहीं यावांचुनि तरि मला कांतिकनका ॥
निकामी यासाठीं मम जठरिं त्वां शीघ्र जनणें ।
शिशुक्रीडा दावीं धणिवरि मला तोषविं मनें ॥ १९ ॥

ऐकुनि पार्वतिच्या वचना गणराज वदे वचनें सहजें ।
होउनि मी तव बाळक माय करीन मनोरथ पूरण तूझे ॥
त्यावरि कार्य निवेदिसि जें मज तें घडवीन यथार्थ वो जे ।
क्लेश कदां न करीं सुकुमारि तुं पावल जें मनिं तें मनिं जें ॥ २० ॥

वदोनी असें तो गणाधीश मूर्ती । निराकारिया पावला तो अमूर्ती ॥
जसा सूर्य आच्छादिला अभ्रकाळीं । तदां मग्न झाली सुखाच्या सुकाळीं ॥२१॥
तथापी म्हणे स्वप्न म्यां देखिलें कीं । प्रसिद्धोत्तरें बोलिला नाकळे कीं ॥
म्हणोनी करी मृत्तिकेच्या सुलेपा । भरी रंग नानापरी त्या अलेपा ॥ २२ ॥
पुढें ठेवुनी घेउनी पुष्पपूजा । गिरीजात्मजा अर्पिती पुष्पपूजा ॥
धरोनी पुन्हा ध्यान लंबोदराचें । जयाचें असे वाहनू उंदिराचें ॥ २३ ॥
यथासांग मंत्रांग कर्मार्पणातें । विसर्जोनि पूजा करी स्थापना ते ॥
तदां पार्वती तत्पदीं हेतु ठेवी । महासिद्ध क्षेत्राभिधानासि ठेवी ॥ २४ ॥

हर्षयुक्त होउनी सख्यांसि हें निवेदिलें ।
मला गणेश पावला म्हणोनि पाय वंदिले ॥
छंद लागला मनासि कांहिं नाठवे तिला ।
बाळकासि देखुनी करी गणेश खंतिला ॥ २५ ॥
बोलती सख्या तिसी नव्हे गणेश बाळ हें ।
सर्व काळ देह वाळवोनि माळ ध्यासि हे ॥
असेल भालि या तरी च बाळ देखसी सखे ।
अर्धी च साहुनी मनांत काय सेव वा सुखें ॥ २६ ॥
प्रमाण बोलतां परंतु कीं तुं ज्यास जाणती ।
वेद ते मुखें करोनि नेति नेति बोलती ॥
चारमूख पांचमूख शेष तो हि श्रांतला ।
त्याचिया गुणीं ममात्मप्राण जाण रातला ॥ २७ ॥
सर्वसाक्ष पंकजाक्ष जे क्षणींच ईक्षिन ।
मुहूर्ति त्या सुवासिनीसि वायनासि देइन ॥
करीन दान अन्नदान पावकीं घृतोत्पलें ॥
शर्करादियुक्त प्राशवीन या पयामृतें ॥ २८ ॥
पूर्वी मातृगृहीं कुमारि असतां माते निवेदी पिता ।
आतां संप्रत तें करीन सखिये ऐकें चतुर्थीव्रता ॥
मासीं भाद्रपदीं चतुर्थिदिवशीं त्या शुक्लपक्षीं महा ।
हस्तें पार्थिव हा गणेश करितां संप्राप्त हो काम हा ॥ २९ ॥

या व्रतें करुनि पावलें वरा । अत्यंत प्रीय मी जाण त्या हरा ॥
वदोमियां असे व्रतारंभितां । प्रसन्न जाहला तो जगत्पिता ॥ ३० ॥
आनंदली मनीं दिव्य भामिनी । वंदुनी पदा नम्र भाषिणी ॥
प्रार्थिते गणाधीश स्वामि तो । खरा करीं अतां पूर्ण बोल तो ॥ ३१ ॥
सत्य बोलसी आजि तूं माय बो । विस्मृती मला कदापि ही न हो ॥
पुत्र होउनी वधिन सिंदुरा । सौख्य पाववीन दिव्य अंबरा ॥ ३२ ॥
सांप्रत प्राकृत बाळक होउनि रंजवि चित्त गणाधिश माझें ॥
पालखि घालुनियां हलवीन मि घेइन मी मुखचुंबन तूझें ।
घालुनि मांडिवरी तुज न्हाणिन लाविन स्नेह सुगंधित जें जे ॥
त्यावरि उष्ण सलील हि ओतुनि फुंकिन कान बरें बहु वोजे ॥ ३३ ॥
मान्य करोनि च तो सुकुमार कुमारपणें करि त्या रुदनातें ।
हृत्कमळीं द्विभुजीं कवळी मग घेउनि जाय त्वरें सदनातें ॥
मेउनि नंदन ते नगनंदिनि दे हळदी स्वकरें सखियांतें ।
लावुनि कुंकुम घालुनि आसन बाळक ठेवि तया समुहातें ॥ ३४ ॥

समाप्त.

जनार्दनकृत रामस्तुति.

देव सर्व इंद्रआदि धेनुयज्ञपाशा । त्रास देत दैत्यराज लंकनाथ नित्यशा ॥
भूनिमित्य ब्रह्मदेव शेषशायि वीनवी । रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी ॥ १ ॥
भानुवंशिं पूर्णब्रह्म रामरूप शोभलें । ताटिकेसि मोक्षवान अध्वरासि रक्षिलें ॥
अहल्येसि उद्धरोनि गौतमासि तोषवी । रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी ॥२॥
त्र्यंबकासि मोडितां चि दैत्य देव कांपती । माळ घालि भूमिजा सुमनें सूर वर्षती ॥
पाहतांच वीर्य शौर्य शक्ति हीन भार्गवा । रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी ॥३॥
पितृवाक्य सत्यनेम दावि भाव हा जना । निघे वनाप्रती शीघ्र सूरकार्यसाधना ।
सिते सह पंचवटीवासी तटीं जान्हवी । रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी ॥४॥
मृगवेष राक्षसासि मारि नीच हस्तकीं । रामशुद्धि देवरासि पाठवितां जानकी ॥
सिता नेत लंकनाथ आदिशक्ति वैष्णवी । रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी ५
अनेक भक्त तारुनी सुग्रिवासि गौरवी । वाळि मारि रामचंद्र कपिसैन्य आणवी ॥
सिताशुद्धि ते आणुनी शिळा सेतु बांधवी । रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी ॥६॥
रावणासि बोधनार्थ शिष्ट राम पाठवी । गर्वरासि नायकेचि मृत्यु त्यासि वोढवी ॥
सकुटुंब रावणासि स्वर्गसुखा बोळवी । रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी ॥ ७॥
वासवादि विपती करोनि बंध-मोचना । राज्यपदीं चिरंजीव स्थापिलें बिभीषणा ॥

अंशेन पुत्रत्वमुपेत्य देवो नारायणस्तेपरजन्मनीह
संरक्षिता लोकमिमं दयालुः पितेव पुत्रं जनयन् यशस्ते ॥ १३॥
जायोदरं विश्वपतौ प्रविष्टे त्वं तावदेतान् चतुरः स्वभृत्यान् ।
हेतून् विधायात्र निधाय देहं यातासि मां सत्वरमेव सिद्ध ॥१४॥
उक्त्वैवमीशो भगवान् गजास्यस्तिरोदधेऽसावपि तं प्रणम्य ।
कालेन देहं विनिधाय भूमौ बल्लाळपत्न्यां पुनरेव जातः ॥ १५ ॥
नारायणाख्यां प्रगतः स एव यः कालनामा स तु खड्गसिंहः
यो बालनामा सुमरादिसिंहो गोपालनामा तु तुळाजिनामा ॥१६॥
य उद्धवोऽसौ निजदैवयोगान्म्लेच्छत्वमागत्य पुनश्च भृत्यः
बभूव तस्यैव सदा प्रमत्तो विश्रामनामा विशिखाधिराजः ॥१७॥
गौरेव गौः सा पुनरेव जज्ञे नारायणस्यैव गृहे सुरूपा ।
दिने दिने तामतिभक्तितोऽसौ प्रपूजयामास सतां वरिष्ठः ॥ १८ ॥
याते दिवं माधवनाम्नि बंधौ जायोदरं विष्णुमपि प्रविष्टं ।
मत्वा विरक्तो नृपराज्यरक्षादक्षोऽपि यातः सुरवर्यलोकं ॥ १९ ॥
बाणनंदरसभूमिते (१६९५) शके भाद्रमासि सितपक्षजे तिथौ।
कामदेवदिविजेश्वरे ययौ सर्वसिद्धमहितोऽमरेंद्रतां ॥ २० ॥
संवत्सरे तं विजये ग्रहेशे मध्यान्हगे भुक्तमथो व्रजंतं ।
शय्यागृहं जघ्नुरमी समेता नारायणं वैरमनुस्मरंतः ॥ २१ ॥
प्रासादवर्यमसुरैरिव संवृतं तै-
र्म्लेच्छैर्न शेकुरुपयातुममात्यसंघाः ।
वीरस्तदा प्रतिनिधिः स भवानिरायो
वीरैर्विवेश सहितो हतशत्रुसंघः ॥ २२ ॥
निर्हृत्य तत्कुणपमाशु विधाय कृत्यं तत्रोचितं तदबलामथ गर्भिणीं ते।
ज्ञात्वा पुरंदरगिरौ विनिधाय गंगां नाम्ना स्थिता गिरिपुरः सचिवाः समेताः
पत्राणि गर्भगतमाधवरायनाम्ना ।
संप्रेष्य चिन्हिततराण्यखिलान्यकुर्वन् ॥
कार्याणि लोकनिचयस्य सदाप्रमत्ता-।
स्तन्मंत्रिणोऽस्य सुकृतेन विबोध्यमानाः ॥ २४ ॥

बाणेति । कामदेवः दिविजेश्वरो देवता यस्य तस्मिन् तिथौ त्रयोदश्यामित्यर्थः। शेषं स्पष्टं ॥ २० ॥

संवत्सरे इति । नारायस्य स्वर्गगमनं सविस्तरमाह । विजये विजयनाम्नि संवत्सरे । ग्रहेशे सूर्ये मध्यान्हगे सति । शेषं स्पष्टम् ॥ २१ ॥

विवर्धमानो जठरांबरांतः स माधवेंदुर्द्विषदंधकारं ।
जहार सद्यः स्वजनोपतापविनाशदक्षः क्षयवीतमूर्तिः ॥ २५ ॥
घनं यथा वातजवस्तमिस्रं सहस्रगुः शीतकरश्च तापं ।
क्षणान्निहंत्येवमयं निजारीन् अजीघनत् स्वप्रतिमप्रभावः ॥२६॥
बल्लाळो नाम मंत्री शमदमविमलो नीतिमान् दीनपालो
नानानाम्ना प्रसिद्धो जगति जनहितः सत्यवाग् दातृवर्यः ।
कारागाराहितारी रणविजितरिपुव्रातलब्धातिमानान्
वीरान् संमानयन् सन् क्षितिवलयमलं लीलयापालयत् सः ॥२७॥
इति श्रीशिवकाव्ये पुरुषोत्तमपंडितविरचिते षोडशश्चमत्कारः

अथ सप्तदशश्चमत्कारः

अधिकमाधवमासि पुरन्दरे गिरिवरे जयनाम्नि च वत्सरे ॥
धवलपक्षभवे दिनकृत्तिथावभिजिति प्रबभूव स माधवः ॥ १ ॥
गुणाधिको माधवतो यतोऽयं जातस्तथा माधवमासि पूर्वे ।
ततोऽधिकं माधवमाहुरार्यास्तमंशतश्चाप्यथ माधवस्य ॥ २ ॥
नारायणं संस्मरतां नराणां यदश्रुपूरो नितरामुवाह ।
विहाय तान् तद्रिपुलोचनानि समाससादापभयः स पूरः ॥ ३ ॥
शचीप्रयुक्ताप्सरसां समूहैर्न्यधायि यद्धार्यवगाहहेतु ।

श्रीगणेशायनमः । अथ माधवरायस्य जन्म तच्चरितं चैकेन चमत्कारेणाह । सः माधवः पुरंदरे गिरिवरे जयनाम्नि वत्सरे अधिको यो माधवः वैशाखः मलमासे इत्यर्थः धवलपक्षभवे दिनकृतः रवेः तिथौ सप्तम्यां अभिजिति मुहूर्ते मध्यान्हे प्रबभूव जज्ञे ॥ १ ॥

तस्य अधिकमाधवसंज्ञायां हेतुमाह गुणाधिक इति । अयं माधवः यतः माधवतः माधवनाम्ना पितृव्यात् गुणैः अधिकः । तथा पूर्वे प्रथमे माधवमासि वैशाखे मासे जातः माधवस्य विष्णोः अंशतश्च जातः अतः आर्याः पूज्यास्तं अधिकं माधवमाहुः। पूर्वे इत्यत्र पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति विकल्पात् स्मिन्नादेशाभावः ॥ २ ॥

अस्य जन्मनि सर्वेषां आनंदः तच्छत्रूणां दुःखं चाभवदित्याह नारायणमिति । नारायणं अस्य पितरं संस्मरतां नराणां यत् यः अव्ययमिदं । अश्रूणां पूरः नितरां उवाह वहाति स्म । सः पूरः तान् नारायणस्मर्तॄन् विहाय अपभयः सन् तद्रिपुलोचनानि समाससाद प्राप । तद्रिपुभिन्नाः सर्वे ननंदुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ जन्मदिनमारभ्य दशमादिनपर्यन्तं नगरयोषितः स्नानार्थं जलं भाण्डेषु

---

१ "पूर्वात्तथा" इति वा पाठः २ "प्रपूरः" इति वा पाठः

घटेषु गांगं वहति स्म तद्यद्यापि शैलस्य तटात् प्रवाति ॥ ४ ॥
नेदुर्महाराजसमाश्रितानां गृहे गृहे दुंदुभयस्तदानीम् ।
किमत्र चित्रं व्यनदंश्च दैवाः पुरन्दरस्यापि शिरस्यभीक्ष्णं ॥ ५ ॥
यथैधमाने द्विजदेवदेवे विलीयते सर्वतमःस्वभावः ।
तथैधमाने द्विजदेवदेवे लयं ययौ सर्वतमःस्वभावः ॥ ६ ॥
पुरंदरो नाम गिरिः पुरासीद् डित्थादिवत् केवलसंज्ञयाढ्यः ।
तत्र स्थितोयं हि यदा ददार पुराण्यरीणां स तदा यथार्थः ॥ ७॥
जयाभिधे वत्सर एष जातो यतस्ततो वैरिचयं जिगाय ।
तथाभिजिन्नाममुहूर्तजत्वाज्जिगाय गोत्रामभितो द्विजेशः ॥ ८ ॥
अयः कणपयोधिनो जलधिमध्यगेहेश्वरा ।
महाहवपरायणाः शरणयातरक्षापराः ॥

प्रक्षिपंतीति देशाचारस्तत्प्रकारमाह शचीति । शच्या इन्द्राण्या प्रयुक्ताः प्रेरिताः याः अप्सरसस्तासां समूहैरवगाहो बालकस्नानं हेतुर्यस्य तद्गाङ्गं मन्दाकिनीजलं घटेषु कुंभेषु न्यधायि प्रक्षिप्तं तज्जलं वहति स्म । पर्वते प्रवाहरूपेण प्रससारेत्यर्थः। अत्र प्रमाणमाह । यज्जलमद्यापि शैलस्य पुरन्दरस्य तटात् नितम्बात् प्रवाति गच्छति । पुरन्दरगिरेः पुरन्दरस्थानत्वात् पुरन्दरपत्नी शची स्वगृहागतस्यातिथ्यं कर्तव्यमिति अप्सरोद्वारा जलप्रक्षेपं चकारेत्यर्थः ॥ ४ ॥

नेदुरिति। भेरी स्त्री दुंदुभिःपुमान् इत्यमरः । अत्र दुंदुभिध्वनेः किं चित्रं किमाश्चर्यं यतः देवानां इमे दैवाः दुंदुभयः स्वर्गे इत्यर्थः व्यनदन् । पुरंदरस्य इंद्रस्य शिरसि अपि अभीक्ष्णं व्यनदन् इति विरोधः पुरंदरस्य पुरंदरनाम्नः गिरेरिति परिहारः ॥ ५ ॥

यथेति । द्विजदेवदेवे चंद्रे एधमाने सति विवर्धमाने सति सर्वेषां तमसां स्वः असाधारणः भावः सत्ता यथा विलीयते । तथा द्विजदेवदेवे माधवे एधमाने सति सर्वेषां शत्रूणामपि तमःस्वभावः तमोगुणः लयं ययौ ॥ ६ ॥

पुरंदर इति । पुरंदरो नाम गिरिः पुरा माधवाधिष्ठानात् प्राक् डित्थादिवत् डित्थकपित्थादिशब्दवत् केवलसंज्ञया आढ्यः युक्तः आसीत् । यदा अयं माधवः तत्र पुरंदरे स्थितः सन् अरीणां पुराणि ददार तदा सः पुरंदरगिरिः यथार्थः अन्वर्थसंज्ञः आसीत् । मंचाः क्रोशंतीतिवत् लाक्षणिकी अन्वर्थसंज्ञा आसीदित्यर्थः ॥७॥

जयाभिधे इति । यतः एषः माधवः जयाभिधे वत्सरे जातः उत्पन्नः ततः वैरिचयं जिगाय । ज्योतिःशास्त्रगम्यं संवत्सरफलं यथार्थं कृतवान् इत्यर्थः । तथा द्विजेशः माधवः अभिजिन्मुहूर्तजत्वात् गोत्रां पृथिवीं अभितः आसमंतात् जिगाय । अभिजिन्मुहूर्तफलं यथार्थं कृतवान् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथास्य बाल्य एव पराक्रमं दर्शयति अयःकणण इत्यादिभिः । अयसः लो-

२ "एव" इति वा पाठः

सुरादनपराः सदा सदसि धारिणो मारिणो ।
बलेन बलशालिना सह युता यदा हूणपाः ॥ ९ ॥
असह्यविविधायुधाः समतिलंघ्य सह्याचलं
जलाज्जलपदिग्भवाज्जलधिजात् पुरो निर्ययुः ।
चराचरयुता धरा दरमनाश्चचालाचला
प्यलं लयविधौ यथा प्रथमसंगमा सभ्रमा ॥ १० ॥
निशम्य समनंतरांस्तांश्चिरांश्चरंतो नराः ।
पुरे सुरपुरोपमे महति पुण्यसंज्ञेऽखिलाः ॥
विहाय तनयान् प्रियानसुसमान् सतीर्योषित-
स्तुरंगवरगा ययुर्दश दिशो भयव्याकुलाः ॥ ११ ॥
सुरम्यमपि तत् पुरं खरबिडालमर्कैर्वृकै-
र्वृतं वनचरैर्मृगैः शशवराहसंघैर्युतम् ।
गृहाणि नकुलाखवः खरनखैः खनित्रैरिव
दिवापि बिभिदुर्द्रुतं बहुलधान्यपूर्णान्यपि ॥ १२ ॥

हस्य यः कणः गुटिका तं पिबतीति अयःकणपः बिंदुखानाम यंत्रं तेन युध्यंत इति अयःकणपयोधिनः। अयःकणपशब्दो महाभारते प्रसिद्धः । जलधिमध्ये यानि गेहानि तेषां ईश्वराः समुद्रांतरवासा इत्यर्थः। महान् यः आहवः संग्रामः सः एव परं आयनं आश्रयो येषां ते महाहवपरायणाः । शरणं याता ये तेषां रक्षा रक्षणं तस्यां पराः आसक्ताः सुरायाः मदिरायाः अदनं भक्षणं तस्मिन् पराः सदा सर्वकालं सन् यः असिः खड्गः तं धारयंति ते धारिणः शूराः इत्यर्थः । अतिशयितः मारो येषां ते मारिणः मत्ता इत्यर्थः बलेन शरीरसंपत्त्या शालंते ते बलशालिनः । बलेन सैन्येन युताः हूणपाः यदा असह्यविविधायुधाः संतः जलपो वरुणः तस्य या दिक् तस्यां भवात् उत्पन्नात् जलधिजात् समुद्रजात् जलात् सह्याचलं समतिलंघ्य क्षणात् निर्गता इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ९ ॥

असह्येति । तदा चराचरयुता दरं मनसि यस्याः सा दरमनाः प्रथमं संगमो यस्याः सा प्रथमसंगमा अत एव सभ्रमा धरा यथा लयस्य प्रलयस्य विधिर्विधानं तस्मिन् तथा अलं अत्यंतं चचाल चकंपे ॥ १० ॥

निशम्येति । सुरपुरोपमे महति पुरे पुण्यसंज्ञे चरंतः सर्वे अखिलाः भयव्याकुलाः नराः तुरंगवरगाः संतः दश दिशः ययुः । किं कृत्वा असुभिः प्राणैः समान् तुल्यान् तनयान् सतीश्च योषितः विहाय । अत्राधो दिक् पर्वतदर्यः ऊर्ध्वा दिक् पर्वतोपरिप्रदेशाः । तनयान् शेषं स्पष्टं ॥ ११ ॥

---

४ "क्षणान्निर्गताः" इति वा पाठः

*सरोनगरमागतान् पदचरानरीन् सङ्गतान् ।
निशम्य शमितद्विषद्द्विजपतिः स नानाभिधः ॥
अमात्यमहितो हितो नरपतेर्निजान् सैनिकान् ।
रिपोरभिमुखेऽखिलान् गमयति स्म यंत्रैर्युतान् ॥ १३ ॥
द्विजाधिपपताकिनी सूरनदीव वर्षाभवा ।
तुरङ्गमजला भटोद्भटझषा रथाङ्गभ्रमा ॥
करीन्द्रकमठावृता निहितयन्त्रकूलाकुला ।
ध्वजव्रजतरुश्रिया श्रिततटा रराज श्रिया ॥ १४ ॥
शिरोविधृतकृत्तिजाद्भुतशिरस्त्रभूषाभृतः ।
सुनीलतरकंचुका विविधयन्त्रमालाकुलाः॥
रणे विजितवैरिणः समपदस्थिताः सूत्रगाः ।
सितप्रभमणिव्रजा इव बभुश्च ते हूणपाः ॥ १५ ॥

सुरम्येति । सुतरां रम्यमपि तत्पुरं खराः गर्दभाः बिडालाः मार्जाराः मर्का: मर्कटाः तैः वृतं व्याप्तं अभूदिति शेषः । तथा वचनचरैः मृगैः शशवराहसंघैश्च युतं अभूत् । मनुष्यसंचाराभावादिति भावः । नकुलाश्च अखवश्च खरैः तीक्ष्णैः नखैः खनित्रैरिव कुद्दालैरिव दिवापि दिनेपि बहुलधान्यपूर्णान्यपि गृहाणि बिभिदुः ॥१२॥

सर इति । शमिताः द्विषंतो येन स शमितद्विषत् अमात्यैः महितः पूजितः । नरपतेः माधवस्य हितः । द्विजानां पतिः स नानाभिधः मंत्री पदचरान् संगतान् मिलिता सरःसंज्ञकं नगरं सरोनगरं आगतान् अरीन् हूणान् निशम्य निजान् स्वकीयान् यंत्रैः तोफाभिः गमयति ॥ १३ ॥

अथैकेन माधवसेनां वर्णयति द्विजाधिपपताकिनीति । तुरंगमा एव जलानि यस्यां सा तयोक्ता । भटा वीरास्त एव उद्भटझषा यस्यां सा । रथांगानि चक्राणि त एव भ्रमा यस्यां सा । करींद्रा एव कमठास्तैः वृता । निहितानि स्थापितानि यानि यंत्राणि तोफास्तान्येव कूलानि तटानि तैराकुला । ध्वजानां व्रजा एव तरवस्तेषां श्रिया श्रितं तटं यस्याः सा । द्विजाधिपस्य माधवस्य पताकिनी सेना वर्षाभवा सुरनदीव भागीरथीव श्रिया रराज शुशुभे ॥ १४ ॥

अथ हूणाधिपसेनां एकेन आह शिर इति । शिरसि विधृतानि यानि कृत्तिजानि चर्ममयानि अद्भुतानि शिरस्त्राणि ता एव भूषास्ताः बिभ्रति ते तथोक्ताः । अनेनान्यद्भूषणं न धारयंतीति सूचितम् । सुनीलतराः कंचुकाः येषां ते तथोक्ताः। विविधानि यानि यंत्राणि तेषां मालया आकुलाः । रणे विजिताः वैरिणः यैस्ते तथोक्ताः । समयोः समं धृतयोः पदयोः स्थिताः । ते हूणपाः अत एव सूत्रगाः असितभाः

* इदं महाराष्ट्र भाषायां " तळेगांव " इति प्रसिद्धं.

परस्परभयाद्यदा द्विजपहूणपानीकिनी-
गता विजितवैरिणो रणभुवि स्थिरा वीरपाः ॥
न वै युयुधिरे यशोऽशनिनिपातशङ्काकुलाः ।
कुलं मलिनतां भजेदलमिति त्रपाव्याकुलाः ॥ १६ ॥
तदा द्विजपतेर्हितोऽहितनिपातचिन्तातुर
स्तुरङ्गवरगो ययौ गिरिवरं वरं स्वाधिपात् ।
हरेरवतराद्भृशं शममभीप्सुरेकोऽर्भकं
ददर्श शरसंहतिं तृणमयीं दधानं धनुः ॥ १७ ॥
प्रणम्य समनन्तरः करयुगं निबध्याब्रवीद्
विभो रिपुरयं रयं प्रसहतेतरां वाजिनाम् ॥
न कोऽपि सहतेऽत्र यं किमधुना विधेयं प्रभो ।
जगाद तमिति स्थिरं वचनदत्तचित्तं द्विजः ॥ १८ ॥
विकृष्य स शरासनं तृणमयं ससर्जाशुगं ।
हतोऽयमरिरल्पकस्त्वमुपयाहि सैन्यं निजम् ॥

कृष्णवर्णाः ये मणयः तेषां व्रजा इव बभुः । एतेषां कृष्णोष्णीषत्वात् कृष्णकंचुकत्वात् कृष्णयंत्रत्वाच्च इयं सेना यमुनेव बभौ इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ युद्धप्रसक्तौ किंचित् प्रासंगिकं विवक्षुः तावदादौ कस्यचिन्माधवस्य दूतस्य माधवदर्शनं द्वाभ्यामाह परस्परेति । यदा द्विजपहूणपानीकिनीगताः । विजितवैरिणः रणभुवि स्थिराः न तु चंचलाः । ते वीरपाः अयश एव अशनिनिपातः तस्य शंकया व्याकुलाः । अत एव कुलं अलं अत्यंतं मलिनतां व्रजेदिति त्रपया व्याकुलाः संतः न युयुधिरे । परस्परभयात् तूष्णीं स्थिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदेति । तदा द्विजपतेः माधवस्य हितः अत एव अहितानां निपातः हननं तस्य शंकया आतुरः हरेः विष्णोः अवतारात् स्वाधिपात् वरं वरदानं तत्कृतशमं शांतिं युद्धोपशांतिमित्यर्थः भृशं निरंतरं अभीप्सुः । एकः कश्चित् तुरगवरगः सन् गिरिवरं पुरंदरं ययौ । तत्र धनुः तृणमयं तृणमयीं शरसंहतिं दधानं क्रीडार्थमित्यर्थः । अर्भकं बालकं माधवं ददर्श ॥ १७ ॥

प्रणम्येति । विभोः समनंतरः समीपवर्ती द्विजः करयुगं निबध्य प्रणम्य हे प्रभो अत्र अस्मिन् लोके यं कोऽपि वीरः न सहते तं वाजिनां रयं वेगं अयं हूणपः प्रसहतेतरां अधुना अत्र किं विधेयं का प्रतिक्रिया इति वचनदत्तचित्तं अत एव स्थिरं तं माधवमब्रवीत् ॥ १८ ॥

विकृष्येति । सः बालः तृणमयं शरासनं विकृष्य तृणमयं आशुगं ससर्ज लील्येति

---

५ " अयं " इति वा पाठः

निशम्य जनपोदितं वचनमित्थमीशादगात् ।
स्वसैन्यमरिनाशनोदितभटं रटद्वीरपम् ॥ १९ ॥
पदातिपतिसैन्यपः स किल निष्ठुरो *विष्टुरो ।
युधिष्ठिर इवापभीः समवलोक्य सेनां निजाम् ॥
अरातिभिरुपद्रुतां समनुकूलदेवेश्वरै-
र्निरुद्धतृणधान्यकामपससार धीरो बली ॥ २० ॥
स कालमवलोकयन् समनुकूलमधिस्थितां ।
जगाम ममयीं पुरीं परपुरावलिध्वंसनः ॥
कथं करगता मही मम भवेदियं सर्वतः ।
सुरत्ननिचयैर्वृता हृदि विचिन्तयन्नन्वहम् ॥ २१ ॥
गते द्विषति वारिधिस्थलमलंध्यवीर्ये पुनः ।
पुरीं सुरपुरीमिवावनितलेतुलां मंत्रिराट् ॥
जनार्दनसुतोऽसुतोधिकममुं कुमारं व्यधात् ।
कृतोपनयनं नृपानवनतान् हतान् विद्विषः ॥ २२ ॥
विजेतुमिति ये ययुर्महितसाधवं माधवं ।

भावः । अयं अल्पकः रिपुः हतः त्वं निजं सैन्यं उपयाहि । सः द्विजः जनपेन माधवेन उदितं उक्तं इत्थं वचनं निशम्य अरिनाशने उदिताः उद्युक्ताः भटाः यस्मिंस्तत् रटंतः गर्जतः वीरपाः यस्मिन् तत् स्वसैन्यं ईशात् सकाशात् अगात् ॥१९॥

पदातिपतीति । पदातिपतेः हूणाधिपतेः सैन्यपः सेनापतिः निष्ठुरः क्रूरः युधिष्ठिरः इव अपभीः धीरः बली सः विष्टुरः विष्टुरनामा निरुद्धानि तृणधान्यानि यस्यास्तां निजां सेनां समनुकूलः देवेश्वरो येषां तैः अरातिभिः उपद्रुतां समवलोक्य अपससार ॥ २० ॥

स इति ॥ समनुकूलं कालं विलोकयन् स विष्टुरः । इयं सुरत्नानां निचयैः सर्वतः वृता मही मम करगता कथं भवेदिति अन्वहं हृदि विचिंतयन् सन् अधिष्ठितां ममयीं पुरीं जगाम ॥ २१ ॥

गते इति । जनार्दनस्य सुतः मंत्रिराट् अलंध्यवीर्ये द्विषति वारिधिस्थलं ममयीं गते सति अवनितले अतुलां अनुपमां पुरीं पुण्यनगरीं पुनः सुरपुरीमिव व्यधात् । किं च असुतः प्राणेभ्योऽपि अधिकं अमुं कुमारं माधवं कृतमुपनयनं मौंजी यस्य तं कृतोपनयनं व्यधात् । नृपान् उदासीनान् अवनतान् नम्रान् व्यधात् । विद्विषः शत्रून् हतान् व्यधात् ॥ २२ ॥

विजेतुमिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ये अधमाः शत्रवः साधूनां समूहः साधवं

* अयं पुरुषः आंग्ल भौमभाषायां "stuart" इति प्रसिद्धः.

रमाधवमिवाधमा दितिसुता युताः स्वैर्बलैः ॥
घना इव नभस्वता विदलिता जिता निर्ययु ।
स्तदीयतपसोर्जितैर्जितरिपुव्रजैर्वीरपैः ॥ २३ ॥
पुरी सुरपुरीव सा विरुरुचे नराः पामराः ।
सुरा इव विरेजिरे युवतयः सुरस्त्रीसमाः ॥
नदी सुरनदीव सा हयचया इवैन्द्रा हयाः ।
गजा इव मितंगमा बभुरलं दिगन्तास्थिताः ॥ २४ ॥
मही हि महसोज्ज्वले ज्वलनतेजसि स्वामिनि
प्रभूतधनधान्यका जलधरा धरावर्षिणः
नरा अमरसंश्रितामपि महीमहो धिग्धिगि
त्यनारतमिहोचिरे रुचिरतेजसः सुव्रताः ॥ २५ ॥
यस्मिन् शासति भूतले विधिपुराद्वृद्धिक्षयौ दंपती
यातौ वृद्धिमहर्निशं बुभुजिरे सर्वे पदार्थास्तदा ।
क्षीणोऽसौ क्षय एव भूपतिवराज्ञप्तः शशांके तथा
पञ्चांगे च नदीपयोदनिचये स्वस्थोऽवसत् तद्युतः ॥ २६ ॥

महितं साधवं येन तं माधवं दितिसुता दैत्याः रमाधवमिव विजेतुं स्वैः बलैः सैन्यैः युताः सन्तः ययुः । ते अधमाः तदीयतपसा ऊर्जितैः अत एव जितरिपुव्रजैः वीरपैः सेनाधिपैः नभस्वता वायुना घना इव विदलिताः संतः विनिर्ययुः पराजिता अभवन् ॥ २३ ॥

पुरीति । सा पुरी पुण्यनगरी सुरपुरीव अमरावतीव विरुरुचे शुशुभे । पामरा नराः अपि सुरा इव विरेजिरे । युवतयः सुरस्त्रीसमाः अभूवन्निति शेषः । सा नदी पुरसमीपवर्तिनी सुरनदीव हयचयाः ऐंद्राः हया इव मितंगमाः दंतिनः दिगंतस्थिताः गजा इव अलं अत्यंतं बभुः शुशुभिरे ॥ २४ ॥

महीति महसा तेजसा उज्ज्वले अतः ज्वलनतेजसि तस्मिन् माधवे स्वामिनि स ति मही पृथिवी प्रभूतं प्रचुरं धनधान्यं यस्यां सा प्रभूतधनधान्यका हीति निश्चयेन । जलधराः मेघाः धरायां वर्षंति ते धरावर्षिणः अभूवन् । सुव्रताः अत एव रुचिरतेजसः नराः अहो इत्याश्चर्ये अमरसंश्रितामपि महीं अमरावतीं धिक् धिक् इति अनारतं निरंतरं । सतते अनारताश्रांतमित्यमरः । ऊचिरे वदंति स्म । एतदपेक्षया स्वर्गे अधिकं सुखं नास्तीति बुध्या अमरावतीमपि निनिंदुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

यस्मिन्निति । अथाष्टभिः श्लोकैः कुलकेन राजनीतिमाह । यस्मिन् माधवे भूतलं शासति सति विधिपुरात् सत्यलोकात् । वृद्धिक्षयौ दंपती स्त्रीपुरुषौ भूतलं यातौ

६ " मिदं वचः प्रतिदिनं वदन्ति स्फुटम् " इति वा पाठः

अनुक्रमणिका

यस्मिन् शासति भूतले नरवरा वृद्धा युवानोऽभवन्
वृद्धाख्यामपि चक्षमे न जरठः सर्वे बुधास्तां तदा
स्वीचक्रुः कथमन्यथा क्षितितले सर्वत्र शालादि यत्
तच्छं वै परमाप्नुयादविरतं वृद्धाभिधानं विना ॥ २७ ॥
उद्यद्दण्डनिपातपातितसुदुर्वृत्तव्रजे भूमिपे
गोलाङ्गूलचया वनेषु मुमुषुर्यस्याज्ञया स्वेप्सितम्
रात्रौ सद्मसु मूषका अपि यदाज्ञप्तास्तथाचूचुरन्
धान्यं पूर्णधनस्य नामनि यथा भूतार्थतां चादधुः ॥ २८ ॥

प्राप्तौ । तदा सर्वे पदार्थाः वृद्धिं अहर्निशं बुभुजिरे सिषेविरे । पदार्थमात्रस्य वृद्धिरेवासीन्न क्षय इत्यर्थः असौ क्षयः पुरुषः तव क्षीणः क्षयं प्राप्तः अतिकृशोभूदित्यर्थः । पदार्थमात्रेण स्वपत्न्यामुपभुज्यमानायां सार्वभौमं शरणं गतः तदा दयालुना तेन आज्ञप्तः क्षयः शशांके चंद्रे तथा पंचांगे तिथ्यादिपत्रे नद्यश्च पयोदाश्च नदीपयोदाः तेषां निचये तया वृध्या युतः तद्युतः स्वस्थः स्वस्थचित्तः सन् अवसत् यस्मिन् राजनि सति वृद्धिक्षयौ शशांकादिचतुष्टयं विनान्यत्र न दृष्टावित्यर्थः ॥२६॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् माधवे भूतलं शासति सति नरवराः वृद्धाः युवानः तरुणाः अभवन् । जरठः वृद्धः वृद्धाख्यामपि वृद्धसंज्ञामपि न चक्षमे न सेहे । तदा सर्वे बुधाः विवेकिनः तां वृद्धसंज्ञां स्वीचक्रुः । अन्यथा वृद्धसंज्ञास्वीकाराभावे क्षितितले सर्वत्र गृहेषु शालादि यत् तत् वृद्धश्चासौ आदिश्च वृद्धादिः पित्रादिः तस्य अभावे अविरतं निरंतरं परं उत्कृष्टं शं सुखं कथमाप्नुयात् स्फुटं स्पष्टमेतत् । लोके हि विबुधानां गृहे वृद्धा एव गृहरक्षका इत्यर्थः । महाभारतं चात्र प्रमाणं । अंतःपुरं पिता रक्षेन्माता रक्षेन्महानसं । भ्राता रक्षेद्धनागारं स्वयमेव कार्षिं व्रजेत् इति । यद्वा सर्वे बुधाः पंडिताः वृद्धसंज्ञां पाणिनिना वृद्धिर्यस्याचामित्यादिना संकेतितां स्वीचक्रुः । अन्यथा वृद्धं यत् आदिः आद्यं तस्य अभावे भूतले सर्वत्र शास्त्रेषु यत् शालादिशब्दस्वरूपं तत् अविरतं निरंतरं परं छप्रत्ययं कथमाप्नुयात् वृद्धसंज्ञकशब्दस्वरूपाभावे वृध्दात्च्छ इति छप्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात्तेन शालीयः मालीयः न स्यादित्यर्थः । वृद्धाभिधानं विनेति पाठः साधीयान् । वृद्धमिति अभिधानं पाणिनिना संकेतितं । अन्यत्र पित्रादिवृद्धविषये वृद्ध इति अभिधानं यस्येति बहुव्रीहिः । पित्रादिपक्षे संज्ञासंज्ञिनोरभेदो ज्ञेयः ॥ २७ ॥

उद्यदिति । उद्यन् यः दण्डः तस्यः यः निपातः तेन पातितः सुतरां दुर्वृत्तानां व्रजो येन तस्मिन् भूमिपे सति गोलांगूलानां मर्कटानां चया एव नान्ये वनेषु न तु नगरेषु यस्य आज्ञया न तु स्वेच्छया स्वेप्सितं दिवैव न तु रात्रौ मुमुषुः । तथा

७ "कथ" इति वा पाठः ८ "वृद्धाद्यभावे स्फुटम्" इति वा" पाठः

व्याधिर्नैव न चाधिरत्र भुवने नोपाधिरप्याविशद्
यत्तेजोदिनमध्यभानुकिरणप्रस्तोमभासंवृते ॥ ३१ ॥
हेतुर्नृपस्य समयः समयस्य हेतू राजा न हीति वचनं यदवादि शिष्टैः ।
तद्यो मृषैव विदधे किल वर्तयन् सन् कालं तृतीयमखिलं कलिसंज्ञकेपि ३२
यशोदेति नाम्ना प्रसिद्धा सती या गुणैस्तेजसा रूपतः सर्वयोषाः ।
अतीत्य स्थिता माधवं मा धवं तामिवाचीकरन्माधवं माधवांशम् ॥३३॥
विवाहोत्सवं द्रष्टुकामा असंख्या नृपा आययुर्भानुना हूयमानाः ।
प्रजाः सप्रजा जाततोषा अशेषाः सुवेषा द्विजाः सर्वदेशोद्भवाश्च ॥३४॥
भैमीपतेर्वावनिजापतेर्वा वैवाहिकोऽदर्शि विधिर्नरैर्यैः ।

किरणाः तेषां प्रस्तोमः पुंजः तस्य या भा प्रकाशः तेन संवृते अत्र भुवने भूलोके सर्वत्र विधिः विधानं यज्ञादिकर्मेति यावत् आस प्रववृते । भौवादिकोऽयं धातुः अतो भूरादेशो । सकलः संपूर्णः निधिः आस महापद्मादीनां निधीनां मध्ये एकः निधिः आसीत् सर्वेषां गृहे पूर्णं धनमासीत् इत्यर्थः । समाने नृपे संधिर्मैत्री आस दुर्वृत्ते नृपतौ स्वसैन्यपरिधिः परिवेषः आस यस्मिन् राजनि समाधिश्चित्तैकाग्र्यं ब्रह्माकार-तया अवस्थानं आस अमुं लोकं व्याधिः रोगः नाविशत् आधिर्मनोव्यथा नावि-शत् उपाधिरुपद्रवोऽपि नाविशत् ॥ ३१ ॥

हेतुरिति । नृपस्य समयः कालः हेतुः कारणं । समयस्य कालस्य हेतु-राजा न हीति निश्चयेन । युगानुरूपा बुद्धिर्नृपस्य भवतीत्यर्थः । कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिरित्यमरः । हेतुर्नाकारणं बीजं इत्यमरः । इति यत् शिष्टैः मुनिभिः अवादि उक्तं । तत् मुनिवाक्यं कलिसंज्ञकेऽपि काले तृतीयं सकलं कालं द्वापरं वर्तयन् प्रवर्तयन् सन् द्विपादं धर्मं प्रवर्तयन्नित्यर्थः मृषैव मिथ्यैव विदधे । किं राज्ञः कारणं कालो राजा वा कालकारणमित्यर्थः इति ते संशयो माभूद्राजा कालस्य कारणं इति कुत्युक्तं वाक्यं यथार्थं कृतवान् इत्यर्थः ३२

अथास्य विवाहं चतुर्भिराह यशोदेत्यादिभिः । यशोदेति । या गुणैः तेजसा रूपतश्च सर्वयोषाः अतीत्य अतिक्रम्य स्थिता यशोदेति नाम्ना प्रसिद्धा सा तं माधवं विष्ण्वंशं माधवं भूपं मा लक्ष्मीः माधवमिव धवं भर्तारं अचीकरत् कृतवती ॥ ३३ ॥

विवाहेति । विवाहोत्सवं द्रष्टुकामाः असंख्याः नृपाः भानुना भानुनामकेन नानाभिधेन अमात्येन हूयमानाः आकार्यमाणाः संतः आययुः । प्रजाभिः पुत्रादिभिः सहिताः सप्रजाः शोभनो वेषो यासां ताः सुवेषाः सर्वदेशोद्भवाः अशेषाः समग्राः प्रजाः जनाः आययुः ॥ ३४ ॥

भैमीति । यैः नरैः भैम्याः दमयंत्याः यद्वा रुक्मिण्याः पतेः नलस्य वा कृष्णस्य अव-निजापतेः रामस्य वैवाहिकः विवाहसंबंधी विधिरदर्शि दृष्टः त एव धन्या न

स एव धन्या न वयं यशो[9]दापतेर्विवाहे क्षणहृष्टचित्ताः ॥३५॥
सम्पत्तिर्गजवाजिराजिरचिता प्रेमाप्रमेयं च यत्
सौन्दर्यादिगुणान्वितत्वमपि यच्छ्रीकृष्णभैम्यादिषु
श्रीमन्माधवनाम्नि तस्य युवतौ सर्वं समं तत् तयो-
रुद्वाहोपि समोऽस्ति किं न कलहाक्रान्तः स नायं तथा[10]॥३६॥
भान्वंशुप्रांशुसम्यग्घरितमणिशिलाक्लृप्तभूमीर्यदीया
मन्वाना भानुवाहा हरिततृणयुताः स्वच्छतोया निदाघे
शष्पार्णोलोभतो यद्रथमथ न नयंतीव शीघ्रं ततः किं
जायन्तेऽहानि दीर्घाण्यरुणकरकशाताडिता अप्यभीक्ष्णम् ३७
यद्रम्यक्षेत्रभूतामलचणकसुगन्धाहृतस्वान्तभास्वत-
सप्तिव्राता[11]तितूर्णं रथमुदयगिरेरस्तमद्रिं प्रणीय

यशोदापतेर्माधवस्य विवाहे क्षणेन हृष्टं चित्तं येषां ते वयमपि धन्याः । रामकृष्ण-विवाहोत्सववदयमपि विवाहोत्सवो जातः स तु पुराणे श्रुतः अयं त्वस्माभिरनुभूत इति भावः ॥ ३५ ॥

संपत्तिरिति । गजाश्च वाजिनश्च तेषां राजिः पंक्तिः तया रचिता संपत्तिः यत् अप्रमेयं अनुपमं प्रेम प्रीतिः यत्सौंदर्यादिगुणाः तैः अन्वितत्वं युक्तत्वमपि श्रीकृष्णश्च भैमी च श्रीकृष्णभैम्यौ ते आदी येषां तेषु आसीत् श्रीमन्माधवनाम्नि तस्य युवतौ यशोदायां सर्वं समं तयोः माधवयशोदयोः उद्वाहोऽपि समः किं न । यतः रामकृष्णोद्वाहः कलहाक्रांतः अयं तथा कलहाक्रांतो न । सर्वं तुल्यं विवाहोत्सवस्तु कलहाभावात् तदधिक इति भावः ॥ ३६ ॥

अथ पूर्वं संक्षेपतो वर्णितां तामेव पुरीं भान्वंशेत्यादिभिः नवभिः श्लोकैः कुलकेन वर्णयति । यच्छब्दानां तस्यामिति दशमश्लोकस्थेन तच्छब्देन संबंधः । तत्रादौ ग्रीष्मे दिवसानां दैर्घ्यं शरदि च ऱ्हासे कारणमुत्प्रेक्षालंकारेण द्वाभ्यामाह भान्विति अथ अनन्तर भान्वोः सूर्यस्य वाहाः अश्वाः यस्य इमा यदीयाः भानोः सूर्यस्य ये अंशवः किरणाः तै प्रांशवः उद्गतकांतयः याः सम्यंचः उत्तमाः हरितमणीनां शिलाः ताभिः क्लृप्ताः कल्पिताः या भूमयः ताः निदाघेऽपि ग्रीष्मेऽपि हरिततृणयुताः स्वच्छतोयाः मन्वानाः संतः अरुणस्य सूर्यसारथेः करे या कशा । अश्वादेस्ताडिनी कशेत्यमरः । तया अभीक्ष्णं पुनःपुनः ताडिता अपि शष्पाणां बालतृणानां अर्णसां उदकानां च लोभतः रथं शीघ्रं न नयंतीव ततः अहानि दीर्घाणि जायंते किं ॥३७॥

यदिति । यस्याः नगर्याः रम्याणि यानि क्षेत्राणि तेषु भूताः उत्पन्नाः ये अम-

९ "रमायाः पत्युर्विवाहे" इति वा पाठः १० "यथा', इति वा पाठः
११ "व्रातो" इति वा पाठः

आर्द्राः पाकोन्मुखास्ताश्चणकवरततीरत्ति नूनं निशायां
तस्माद्वाड्यो विशालः शरदि दिनचयस्त्वल्पकोऽसौ हरिश्च ३८
सरसि प्रतिबिम्बिताः किमेते मम वाहा हरितो यतो न भूमौ
तरणिर्हरिताश्मबद्धभूमिद्युतियुग्घयसंहतौ शशंके ॥ ३९ ॥
स्वर्णादिधातुरचितामलगेहभित्तौ यस्यां वसन् शिवरतो मणिकुट्टिमायाम्
आशुप्रसादगिरिजापतिभौमलिंगपूजाविधौ प्रतिदिनं लभते प्रयासम् ४०
तत्तद्वर्णप्रणिप्रक्लृप्तशशभृन्मुख्यग्रहा भित्तिगा
भास्वच्चण्डमयूखसङ्कवलिताः सद्योऽतितेजस्विनः
यत्र [12]व्योमगतास्तु भानुकिरणस्पर्शक्षणे निःप्रभा
जायन्ते महदाश्रयेऽभ्युदयदे सत्यन्यथेदं कुतः[13] ॥ ४१ ॥

चणकाः तेषां सुगंधस्तेन आह्वतं स्वांतं चित्तं येषां ते तथाभूताः ये भास्वत्सप्तयः सूर्याश्वाः तेषां व्रातः समूहः रयं उदयगिरेः सकाशात् अस्तगिरिं अतितूर्णं प्रणीय नीत्वा आर्द्राः पाकोन्मुखाः ताः चणकानां वरा उत्कृष्टाः ततीः निशायां अत्ति नूनं शंके यस्माच्छरदि दिनचयः अल्पकः असौ सप्तिव्रातः हरिः हरितः च हरितचणकभक्षणाद्धरित इति भावः ॥ ३८ ॥

सरसीति । तरणिः सूर्यः एते मम वाहाः सरसि तडागे प्रतिबिंबिताः किं । यतः भूमौ वाहाः हरितः हरिद्वर्णाः न । इति हरिता ये अश्मानस्तैर्बद्धा या भूमिः तस्या या द्युतिः कांतिः तया युज्यते इति युक् यस्यां हयाः यद्धयास्तेषां या संहतिस्तस्यां शशंके उत्प्रेक्षितवान् ॥ ३९ ॥

स्वर्णादिति । स्वर्णादयो ये धातवः तैः रचिताः उत्पादिताः अमलानां गेहानां भित्तयः यस्यां तथोक्ता मणिमयानि कुट्टिमानि बद्धभूमयो यस्यां तस्यां वसन् शिवरतः शिवभक्तः आशु शीघ्रं प्रसादो यस्येत्याशुप्रसादः गिरिजापतिः सांबस्तस्य भौमं पार्थिवं यल्लिंगं तस्य यः पूजाविधिः तत्र प्रतिदिनं प्रयासं कष्टं लभते । मृत्तिकाया अभावादिति भावः ॥ ४० ॥

तत्तदिति । ते ते वर्णाः धवलादयो वर्णाः येषां ते तथा भूताः मणयः हीरादयः तैः प्रक्लृप्ताः कल्पिताः ये शशभृन्मुख्याः ग्रहाः भित्तौ गच्छांति ते भित्तिगाः सुवर्णभित्तौ रत्नैरुत्पादिता इत्यर्थः ते भास्वान् सूर्यस्तस्य चंडाः ये मयूखाः किरणाः तैः कवलिताः संतः यत्र यस्यां नगर्यां सद्यः अतितेजस्विनः भवंति । व्योमगतास्तु भानुकिरणस्पर्शक्षणे निःप्रभाः अस्तंगता इति भावः जायंते । महतः श्रेष्ठस्य आश्रये अभ्युदयदे सति इदं कथं इति कवेः प्रश्नः ॥ ४१ ॥

१२ "स्वर्ग" इति वा पाठः १३ "कथम्" इति वा पाठः

अनुक्रमणिका

वायो रत्नं मारुतिस्तेजसोऽभूद् भास्वानद्भ्यः श्रीर्नभः षंढमेव
भूमिः पुत्रीं यामसूतातिरम्यं रत्नं नूत्नं सर्वपूर्मूर्धरत्नम् ॥४२॥
हैमप्राकारयुक्ता सजलपरिखया मृत्स्नयाथो जलेन
भान्वश्माद्यैरुपेता बहिरुपरिगृहैः सप्तभिः सप्तभिश्च
याधः पूर्णान्तरित्थं सकलगुणयुता पद्मजाण्डं जिगाय
का वार्ता स्वर्नगर्या बलिनृपतिपुरी भूमिमेवाविवेश ॥ ४३ ॥

प्रासादमूर्धगतचन्द्रशिलाब्दसंघ-
सम्भूतवारिभवपूरविपूरितायाम्
चन्द्रोदये प्रतिदिनं प्रलपन्ति यस्यां
मुग्धा न सन्ति जलदाः कुत एति पाथः ॥ ४४ ॥

हरितोपलबद्धराजमार्गं प्रति यस्याः प्रययौ यदाश्वसादी ।
हरितांश्च इति प्रसिद्धनामाभिमतिं स्वां विजहौ हरिस्तदैव ॥ ४५ ॥

वायोरिति । वायोर्मारुतिर्हनुमान् रत्नं अभूत् । तेजसः भास्वान् सूर्यः रत्नं अभूत् । अद्भ्यः उदकेभ्यः श्रीः लक्ष्मीः रत्नं अभूत् । नभः षंढमेव । नपुंसकत्वात्प्रजोत्पत्तेरभाव इति भावः । भूमिः यां नगरीं अतिरम्यं सर्वासां पुरां मूर्धरत्नं नूत्नं नूतनं न तु जीर्णमित्यर्थः रत्नं असूत ॥ ४२ ॥

हैमेति । हेम्नः अयं हैमो यः प्राकारः तेन युक्ता सजला या परिखा तया उपेता अथो अनंतरं मृत्स्नया मृत्तिकया अनंतरं जलेन अनंतरं भान्वश्माद्यैः सूर्यकांतादिभिः बहिरावरणभूतैः उपेता आदिशब्देन वाय्वाकाशौ प्रत्यक्षसिद्धौ ग्राह्यौ। अंतर्मध्ये उपरि सप्तगृहैः अधश्च सप्तगृहैः भूरादिसप्तलोकस्थानापन्नैः अतलादिसप्तस्थानापन्नैश्च उपेता । इत्थं सकलैर्गुणैः ब्रह्मांडगुणैः उपेता पद्मजांडं ब्रह्मांडं जिगाय स्वर्नगर्याः अमरावत्याः का वार्ता बलिनृपतिपुरी तु लज्जिता सती भूमिमेव आविवेश । अत्रेदमवधेयं ब्रह्मांडं सुवर्णमयं तच्च जले वर्तमानं तस्य पृथिव्यादीनां आवरणं बहिः अंतस्तु उपरि सप्त भूरादयो लोकाः अधः अतलादीनि सप्त पातालानि एवमियमपि नगरीति ज्ञेयं ॥ ४३ ॥

प्रासादेति । मुग्धाः बालाः यस्यां नगर्यां चंद्रोदये प्रतिदिनं प्रासादानां राजगृहाणां मूर्धानः तत्र गताः चंद्रशिलाः त एव अब्दसंघाः तेभ्यो संभूतं यद्वारि तस्य उत्पन्नः यः पूरः तेन विपूरितायां सत्यां जलदाः न संति पाथः कुतः एति इति प्रलपंति ॥ ४४ ॥

हरितेति । अश्वासादी अश्वारोहः यस्याः नगर्याः हरितैः उपलैः बद्धः यः राजमार्गः तं प्रति यदा ययौ तदा एव हरिरिंद्रः स्वां स्वकीयां हरिताः अश्वा

---

१४ ' प्रासाद " इति वा पाठः १५ " हम्य " इति वा पाठः

तस्यां नृपालगणमूर्धजमौलिमालासंघोद्दलत्प्रचुरगन्धरजःसमृद्ध्या ।
संरञ्जितामलपदो जयति प्रकामं श्रीमाधवो द्विजपतिर्द्विजकल्पवृक्षः ४६
नाना भानुर्हरिश्चन्द्रो गुरू रामो द्विजाधिपः
लोकयात्रां नयन्ति स्म माधवाज्ञापरायणाः ॥ ४७ ॥
सेनापतिर्हरिरिति प्रथितः पृथिव्यां
येनाजयन् तरिचरा रविसूनुदिक्स्थम्
नाम्ना टिपुं स किल कीर्तिमिहाबितत्य
यातो दिवं दिविजयानवगाधिरूढः ॥ ४८ ॥
ब्रह्माङ्घ्रिजात्तजनिरप्यवनीश्वराणां
हन्तारिणां धनददिग्वसतिः सदाऽसौ
श्रीमाधवस्य चरणे विनिवेद्य सर्वं
सेनापतिर्दिवमगात् स तु माधवाख्यः ॥ ४९ ॥

यस्येति हरितांश्वः इति यत्प्रसिद्धं नाम तस्य अभिमतिं अभिमानं विजहौ तत्याज ॥ ४५ ॥

तस्यामिति । नृपाला राजानस्तेषां गणः तस्य मूर्धजेषु केशेषु ये मौलयः मुकुटाः तेषु मालास्तासां संघः तस्मात् उद्दलत् प्रचुरगंधं यद्रजः तस्य या समृद्धिः तया संरंजिते अमले पदे यस्य तथोक्तः। द्विजानां ब्राह्मणानां कल्पवृक्षः द्विजपतिः ब्राह्मणश्रेष्ठः सः श्रिया युक्तो माधवः श्रीमाधवः तस्यां नगर्यां पुण्याभिधायां प्रकामं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वर्तमानेलट् । जयति स्म कामं इति वा पाठः॥ ४६ ॥

नानेति । नाना नानाख्यो मंत्री भानुः सूर्यः प्रधानेषु तस्यैव मुख्यत्वात् तस्य भानुत्वं भानुरित्युपनामापि तस्यासीत् । हरिः हरिनामा सेनापतिः चंद्रः तस्य सौम्यत्वाच्चंद्रत्वम् । द्विजाधिपः रामः रामशास्त्री गुरुः बृहस्पतिः । एते त्रयो माधवाज्ञापरायणाः संतः लोकयात्रां नयंति स्म ॥ ४७ ॥

सेनापतिरिति । तरिचराः हूणपाः रविसूनुः यमः तस्य या दिक् दक्षिणा तत्स्थं नाम्ना टिपु रिपुं येन सेनापतिना हेतुभूतेन अजयन् पृथिव्यां हरिरिति प्रथितः सेनापतिः इह अस्मिन् लोके कीर्तिं वितत्य दिविजानां यानं विमानं तत् आरूढः सन् दिवं ययौ ॥ ४८ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मणः अंघ्रिश्चरणः तस्माज्जातः ब्रह्मांघ्रिजः शूद्रः तत्र आत्ता गृहीता जनिर्जन्म येन तथोक्तः । अरीणां अवनीश्वराणां हंता सदा सर्वकालं धनदः कुबेर, तस्य या दिक् उत्तरा तत्र वसतिर्यस्य सः असौ माधवाख्यः सेनापतिः श्रीमाधवस्य

१६ "दैवं" इति वा पाठः

सेनापती दिवमितौ मनुजाधिपस्य
श्रीमाधवस्य रणनिर्जितराजराजौ
श्रुत्वेति तुष्टहृदयः स निजामभूपं
प्राग्दिग्भवं वचनमाह मशीरमन्त्री ॥ ५० ॥
स्वीयां समुन्नतिमवेक्ष्य परस्य हानिं
यो वै जिगीषुरधिपः स तदैव शत्रुम्।
यायान् न यावदुदयं प्रगतो बलेन
स्वीयेन वर्धिततरेण धनेन नित्यम् ॥ ५१ ॥
यद्यस्ति सम्पदखिलापि तथापि राजा
नित्यं यतेत परराज्यहृतौ प्रयत्नात्।
दैवोपलब्धपरितोषरतो नृपालो
विप्रो न तुष्यति च युक्तमहो किमेतत् ॥ ५२ ॥
अक्रामि भूमिरखिलापि खलान्तकेयं
विप्रेण तेन रिपुणा तव तुष्टवृत्तेः।

स्वस्वामिनः चरणे सर्वं विनिवेद्य उत्तरादिग्विजयादुपानीतं धनादीत्यर्थः। दिवं स्वर्गं यातः॥ ४९ ॥

अथ माधवस्य पराक्रमं वर्णयितुं प्राचीभवस्य निजामस्य युद्धोपक्रमं अवतारयति सेनेति। मशीराख्यो मंत्री मनुजाधिपस्य श्रीमाधवस्य रणे विनिर्जितराजराजौ सेनापती हरिमाधवौ दिवं इतौ गतौ इति श्रुत्वा अतितुष्टहृदयः सन् प्राग्दिग्भवं निजामनामानं स्वस्वामिनं भूपं वचनमाह ॥ ५० ॥

द्वाभ्यां राजनीतिमाह स्वीयामिति। यो वै जिगीषुः सः स्वीयां स्वकीयां समुन्नतिं अवेक्ष्य परस्य शत्रोः हानिं क्षयं अवेक्ष्य तदैव तस्मिन्नेव काले न तु विलंबेन शत्रुं यायात्। यावत् स्वीयेन वर्धिततरेण बलेन सैन्येन धनेन च उदयं वृद्धिं न प्रगतः॥५१॥

ननु मदीये गृहे सर्वाऽपि संपदस्ति किं युद्धोद्यमेनेत्यत्राह यदीति। राजा अखिलाऽपि यदि संपदस्ति तथापि परस्य शत्रोः राज्यस्य हृतौ हरणे यतेत यत्नं कुर्यात्। अथ असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टा इव पार्थिवाः। सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जेव कुलांगनेत्यस्यार्थमर्द्धेनाह दैवेति। नृपालः राजा दैवोपलब्धेन यः परितोषः संतोषः तत्र रतः विप्रः ब्राह्मणः न परितुष्यति च अहो इत्याश्चर्ये एतत् युक्तं किमिति पृच्छति। शत्रुः तावद्ब्राह्मणः स तव राज्यहरणे उद्यतः त्वं राजा-दैवलब्धतुष्ट इति द्वयमप्ययुक्तमित्यर्थः॥ ५२ ॥

अक्रामीति। हे खलांतक विप्रेण राजानर्हेणेत्यर्थः रिपुणा तेन माधवेन तुष्टवृत्तेस्तव

१७ "मिदं" इति वा पाठः

विक्रीस तयार.

किंमत कमी केली.

पेशव्यांची बखर आवृत्ति दुसरी—किंमत १॥। रुपये होती ती १। केली आहे टपाल खर्च ०२ शिवाय पडेल.

भाऊसाहेबांची बखर—आवृत्ति दुसरी—किंमत १॥ रुपया होती ती १ रुपया केली आहे. टपाल खर्च ०१०६ शिवाय पडेल.

काव्येतिहास-संग्रह व्यवस्थापक.

रा० ब० महादेव गोविंद रानडे यांचा ह्या पुस्तकाविषयीं अभिप्राय.

" हल्लीं जितके अंक निघाले आहेत, त्यांत मुख्यत्वेंकरून दोन बखरी छापण्यांत आल्या आहेत. एक पेशव्यांची बखर, व दुसरी भाऊसाहेब यांची बखर. पैकीं पेशव्यांच्या बखरीहून भाऊसाहेब यांची बखर विशेष योग्यतेची आहे, असें दोन्ही बखरी वाचून पाहिल्यावरून वाटतें. भाऊसाहेब यांची बखर वाचून पाहिली असतां आपल्या लोकांत इतिहासाविषयीं अभिरुचि मुळींच नाहीं असा जो वृथा आरोप करण्यांत येतो तो पुष्कळ अंशीं निर्मूल आहे, असें सर्वांस कळून येईल. हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांत आपल्या इकडील बखरी सारखे ग्रंथ झाले नाहींत. याचें उघड कारण राजसत्तेच्या संबधानें परवशता असल्यामुळें स्वदेशीय कवींस किंवा ग्रंथकारांस परस्थ लोकांचे पराक्रम वगैरे वर्णन करण्यास हौस वाटण्याचा संभव मुळींच नाहीं, हें होय. मुसलमानी ग्रंथकारांनीं इतिहास लिहिले आहेत, याचें कारण इतिहास लिहिण्यासारखे पराक्रम त्यांच्या लोकांकडून या देशांत झाले. तसे पराक्रम, किंवा त्यांहून जास्ती योग्यतेचे, आपल्या लोकांकडून झाले असतां त्या संबंधानें कवींस व ग्रंथकारांस ईर्षा वाटू नये असें कधीं घडणार नाहीं. "

" हल्लीं शाळांतून चालत असलेलीं इतिहासाचीं पुस्तकें निघून त्याऐवजी भाऊसाहेब यांच्या बखरीसारखें ग्रंथ स्वतंत्र पुस्तक रूपानें मुलांच्या हातीं पडल्यास कोणत्याही रीतीनें तोटा होईल असें वाटत नाहीं. जुने लोकांत हरिविजय पांडवप्रतापादि कथा वाचण्याची सवय आहे. त्या ठिकाणीं हीं प्राकृत पुराणें वाचण्यांत आलीं तर भारतांत व रामायणांत खरोखरी पराक्रम झाले नव्हते तसे पराक्रम लोकांस कळून येतील, अशा रीतीची या ग्रंथांची योग्यता आहे. "

सूचना.

(१) सन १८७८ पासून तों सन १८८९ अखेरे पर्यंत ज्यांस अंक पाहिजे असतील त्यांणीं दर सालचे १२ अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणें आम्हांकडे किंमत पाठविली असतां त्यांजकडे रवाना होतील. फुटकळ अंकास ८८८६ प्रमाणें पाठविले असतां अंक रवाना होतील.

(२) वर्गणी खालीं लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोंचेल.

रा. रा. **श्रीधर गणेश** जिन्सीवाले एम. ए. प्रोफेसर ....**मुंबई.**
,, ,, **शिवराम परशुराम भिडे,** एम. ए. ....**बडोदें.**
,, ,, **जनार्दन बाळाजी मोडक** बी. ए. हायस्कूल ....**ठाणें.**
,, ,, **सावळाराम माधव** चिटणीस साग्रेर .... **इंदूर.**
,, ,, **अनंत रामचंद्र चांफेकर** अ० मा० सिटीस्कूल. **नागपूर.**
,, ,, **वामन दाजी ओक** आसि० मा० ....**संबळपूर.**
,, ,, **रामचंद्र रघुनाथ नातू** अ० मा० हायस्कूल..**बेळगांव,**
,, ,, **गंगाधर पांडुरंग गद्रे** अ० मा० हायस्कूल **कोल्हापूर.**
,, ,, **परशुराम भिकाजी भाटये** वकील ....**रत्नागिरी.**
,, ,, **विष्णु मोरेश्वर महाजनी,** एम. ए. ....**उमरावती.**
,, ,, **अण्णाजी रामचंद्र आत्रे** इं० मा० हा०.......**मिरज.**
,, ,, **रामचंद्र बळवंत खांडिकर,** ....**ग्वाल्हेर.**
,, ,, **गोविंद रामचंद्र केळकर** इंग्लिश मास्तर..........**वसई.**

(३) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ८६ मागाहून ५ रुपये ८८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाचीं तिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धा आणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास ८८६ प्रमाणें वर्तावळा पाठवावा.

४) ह्या पुस्तकासंबंधानें पत्रव्यवहार, मनिआर्डरी वगैरेचा करणें तो:-काव्येतिहास-संग्रह व्यवस्थापक ठाणें ह्या पत्त्यावर करावा.